

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1996

2 □ Juni

Side 95-177

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Abonnement: **kr. 185** årligt for 4 numre
Abonnementstegning og bogsalg Fortid og Nutid v/Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16, fredag kl. 8-10). Gironummer 508-6264.
Redaktører: arkivar Inge Bundsgaard, tlf. 31 39 35 20
arkivar Michael H. Gelting, tlf. 31 16 62 28
Redaktionsudvalg: redaktør Tommy P. Christensen, tlf. 31 58 58 64; docent Karl-Erik Frandsen, tlf. 31 54 22 11; Tormod Hessel, tlf. 42 81 10 62; arkivar Peter Korsgaard, tlf. 35 87 50 50; arkivar Jørgen Thomsen, tlf. 66 13 13 72.

© 1996 *Fortid og Nutid* og forfatterne

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd:

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II

Opslagsværket er en uundværlig håndbog for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie i videste forstand. De to bind består af 600 artikler med ajourførte litteraturhenvisninger og et register på 10.000 henvisningsord, som gør det muligt at belyse et emne fra mange synsvinkler. Værket dækker perioden ca. 1400-1914.

Pris: 750 kr. + forsendelse.

Historie og Lokalsamfund, red. Søren Ehlers

Bogen, der er skrevet af et bredt sammensat forfatterpanel, henvender sig til undervisere i folkeskolen, gymnasium og voksenuddannelse og til museers og arkivers medarbejdere. Blandt bogens artikler kan nævnes: Lokalhistorie i folkeskolen. Gymnasieelever og lokalhistorie. Kulturlandskabet i undervisningen. Familie og hushold. Fattigdom og sygdom. Foreningen og fritiden. Arbejde og lokalhistorie. Velkommen på arkiver og museer. Lokalhistorisk litteratursøgning.

Pris: 75 kr. + forsendelse.

Genoptryk: R.W. Bauer. Calender for årene 601 til 2200

Bauers Kalender er en »evighedskalender«, der omfatter årene 601-2200 e.Kr. For hvert år kan man her få oplyst de bevægelige helligdages placering og søndagenes betegnelse, angivet efter både den julianske og den gregorianske kalender. Bauers Kalender er et uundværligt værktøj for alle, der arbejder med historie. Det gælder ikke mindst for slægtsforskere og andre, der har brug for f.eks. at dechiffrere kirkebøgernes kronologiske oplysninger.

Pris: 138 kr. + forsendelse

Fortid og Nutid

Juni 1996 . hefte 2 . side 95-177

Det kommunale vejvæsen i Haderslev amt

Bivejsfortegnelser som kilde til vej-, lokal- og regionalhistorie¹

Kim Furdal

Fortid og Nutid juni 1996, s. 97-128

Kim Furdal præsenterer i sin artikel et hidtil lidet anvendt kildemateriale til belysning af lokal- og vejhistorien, nemlig de trykte bivejsfortegnelser. Han giver samtidig et overblik over deres administrationshistoriske og retshistoriske baggrund. Gennem eksempler fra sine egne undersøgelser af udviklingen i de sønderjyske sognekommuner efter Genforeningen viser han i praksis, hvordan bivejsfortegnelserne kan udnyttes til gennem komparative analyser at belyse sammenhænge og samspil mellem udviklingen i den lokale infrastruktur og de lokalpolitiske og samfundsmæssige udviklingstendenser.

Kim Furdal, f. 1959, cand.mag. i historie og europæisk folkelivsforskning fra Københavns Universitet. Leder af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Har bl.a. skrevet artikler og bøger om kommunalhistorie, byudvikling i det 20. århundrede og lokalhistorie. Adresse: Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa

Indledning

Vejhistorie har længe været en miskendt genre inden for dansk historieforskning. Indtil for 20-30 år siden eksisterede en egentlig forskning i det danske vejnets historie knap nok, hvis vi ser bort fra Hærvejen, som Hugo Matthiessen og siden turistforeningerne med betydelig effekt har lanceret.² En væsentlig forklaring skal formentlig findes i selve forskningens genstand 'Vejene', som ofte mere betragtes som et naturprodukt end et kulturprodukt. Vejene er der bare.

Først med lektor Alex Wittendorfs nu tyve år gamle disputats *Alvej og Kongevej* fra 1973 begyndte der at ske en ændring. Disputatsen påviser sammenhængen mellem styrkelsen af centralmagten og skabelsen af et vejnet, der ikke er bundet til landsbyerne. Den stadig stærkere statsmagt havde brug for bedre og hurtigere forbindelser til fjernere mål. Med sin disputats var Wittendorf med til at hente dansk vejhistorie frem fra det forskningsmæssige tusmørke.³ Er der således en

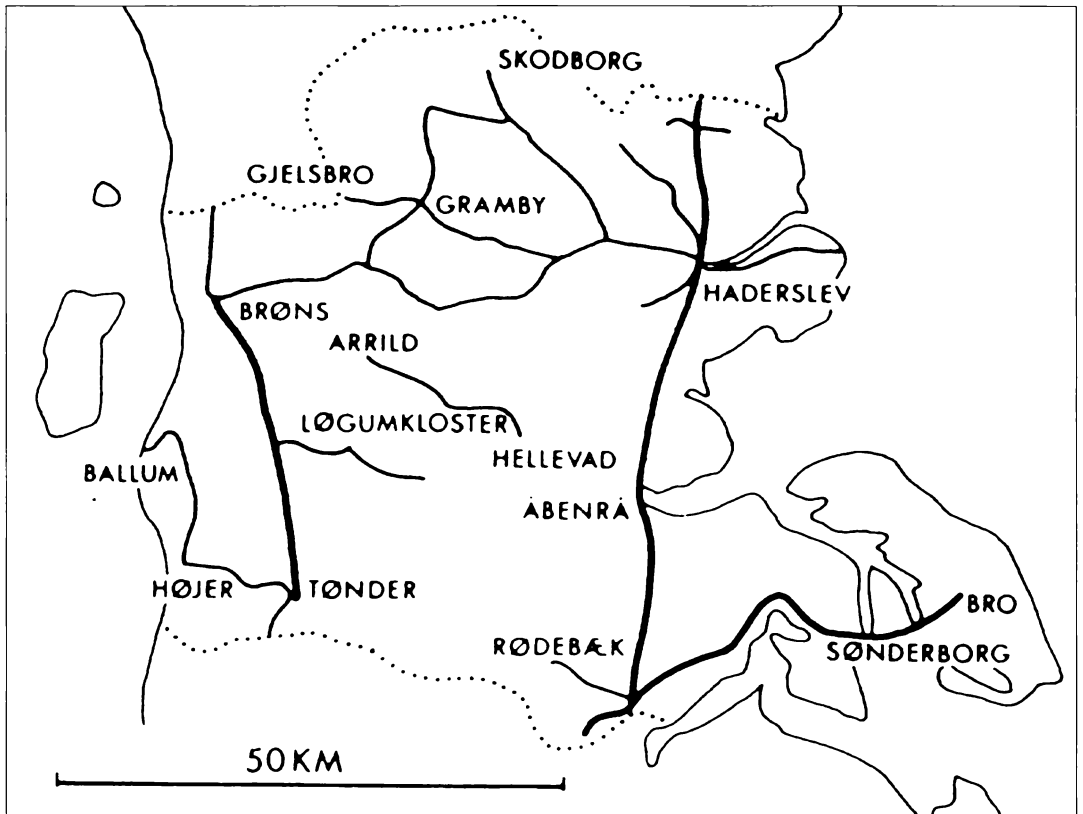
større interesse for den store vejhistorie i dag, så finder der stort set ingen forskning sted i bivejenes historie. Der kan ellers være god grund til at se nærmere på den helt lokale vejstruktur, der spillede en afgørende rolle for bebyggelsesudviklingen og industrialiseringen.

Først med landboreformerne og udflytningen af gårdene i slutningen af 1700-tallet fik vi en vejlovgivning, der mere detaljeret regulerede anlæggelsen og vedligeholdelsen af de mindre veje.⁴ Udflytningen af gårdene krævede et større lokalt vejnet til såvel arbejds kørsel som den mere krævende persontransport. Samtidig var det overvejende 'selvforsynende' landbosamfund under afvikling. Driften af gårdene krævede i stigende grad et input af maskiner, gødning m.v., ligesom velstanden hos specielt gårdmandsstanden og borgerskabet i byerne afspejlede sig i et øget forbrug af varer, der skulle anskaffes uden for lokalområdet. Omvendt havde landbruget med den stadig mere intensiverede drift et stigende transportbehov til af-

sætning af den voksende produktion. Det lokale vejsystems betydning kan vanskeligt overvurderes. De samfundsmæssige og bebyggelsesmæssige ændringer nødvendiggjorde en bedre regulering af vejbyggeriet og den efterfølgende vedligeholdelse. Der er næppe tvivl om, at vejtrafikken i løbet af 1700- og 1800-tallet generelt var stigende, hvilket bl.a. de rustikke broer i Sønderjylland ved Immervad (opf. 1787), Gejlå (opf. 1818) og Povlsbro (opf. 1844) vidner om. Derimod er det langt vanskeligere at vurdere omfanget og væksten på et tidspunkt, hvor trafiktællinger var et ukendt fænomen.

Ser man på kommunernes vejudgif-

ter i dette århundrede, er der tale om ganske betragtelige årlige udgifter, der på godt og ondt afspejler de generelle økonomiske konjunkturer. I 1920'erne anvendte de danske sognekommuner mellem 10 og 26 millioner kr. på de kommunale biveje, hvilket udgjorde mellem 7% og 17% af de samlede kommunale udgifter. For Sønderjyllands vedkommende udgjorde vejudgifternes andel af de kommunale udgifter i perioden 1922-1932 mellem 11% og 20%. Tallene afspejler her den manglende vedligeholdelse af det kommunale vejnet under første verdenskrig og det preussiske styres generelt stedmoderlige behandling af vejvæsenet. Selv om behovet var til stede, så var det be-

Det sønderjyske vejnet 1920.
 — Hovedveje, anlagt før 1864
 — Provinsveje, anlagt 1864-1920

Det sønderjyske net af hoved- og provinsveje ved Genforeningen. Vibeke Harsberg: De sønderjyske amtsråd indtil 1970, 1984, s. 186.

grænset, hvad de sønderjyske sognekommuner i de første år efter Genforeningen kunne anvende på vejvæsenet. Heri ligger også forklaringen på, at de kommunale vejudgifter i Sønderjylland først toppede i 1924-1925 med 1.871.000 kr. og dermed udgjorde 18.6% af de samlede kommunale udgifter. I disse arbejdsløshedstider er det endvidere værd at erindre, at vejarbejder ofte blev anvendt som beskæftigelsesarbejder. Eksemplerne er mange. Fra lokalt hold blev statens beskæftigelseskroner hurtigt anvendt til vejforbedringer. Da Felsted sognekommune i 1940 skulle vælge mellem investeringer i vejvæsenet eller skolevæsenet faldt loddet til fordel for vejvæsenet, væsentligt på grund af statstilskudene og den beskæftigelsesmæssige effekt. Det var ikke første gang. Allerede under krisen syv år tidligere havde Felsted sognekommune benyttet sig af et statsligt tilskud for at afhjælpe arbejdsløsheden og samtidig forbinde en række statshusmandsbrug med veje.⁵

Der er således god grund til i højere grad end hidtil at fokusere på dansk vejhistorie, også på den lokale vejhistorie, hvortil der eksisterer et godt kildemateriale i de såkaldte bivejsfortegnelser, som jeg selv har udnyttet i forbindelse med et projekt om de sønderjyske sognekommuner efter Genforeningen. I det følgende har jeg i første del skitseret den administrationshistoriske baggrund for bivejsfortegnelserne. I anden halvdel giver jeg med eksempler fra Haderslev amt efter Genforeningen et bud på anvendelsen af bivejsfortegnelserne.

Vejlovgivningen 1841-1970

Pligten til at registrere de offentlige biveje går tilbage til vejloven fra 1841, hvor sogneforstanderskaberne fik pligt til sammen med de lokale politimyndigheder at udarbejde et forslag

til en fortegnelse over de offentlige biveje i sognet.⁶ Forslaget skulle efterfølgende indsendes til amtsrådet, der enten kunne godkende forslaget eller foretage ændringer. Proceduren blev gentaget hver tredje år, når regulativet (bivejsfortegnelsen) skulle revideres. Vejloven fra 1867 betød ingen væsentlige ændringer på dette punkt, men til gengæld større regelstyring af proceduren i forbindelse med sognekommunernes udarbejdelse af bivejsfortegnelserne.⁷ Sogneforstanderskaberne og kommunalbestyrelserne i købstæderne skulle dog fortsat udarbejde fortegnelser over alle offentlige veje, der ikke var klassificerede som landeveje. Efter 1867-loven skulle bivejsfortegnelsen ligge fire uger til offentligt gennemsyn i kommunen, hvorefter den skulle indsendes til amtsrådet med eventuelle kommentarer fra beboerne. Fremlæggelsen for beboerne i kommunen skulle ske på samme sted, som kommunen anvendte til at fremlægge valglisten, skattelister o.lign.⁸ Sogneforstanderskabet var dog kun forpligtet til at fremlægge fortegnelsen for sognekommunens beboere i de tilfælde, hvor biveje blev foreslået nedlagt. Hensigten med den omstændelige tilbagevendende revision af bivejsfortegnelserne var dobbelt, dels at berigtige fortegnelserne, dels at sikre de berørte grundejeres retsstilling ved ændringer af vejforholdene.⁹ Amtsrådet traf herefter den endelige beslutning om hvilke veje, der skulle klassificeres som offentlige biveje. Indsigelser mod amtsrådets beslutning skulle fremsættes senest et år efter beslutningen. Som noget nyt skulle fortegnelsen kun revideres hvert femte år i december måned. Da den første bivejsfortegnelse blev fremlagt i december 1867, udkom bivejsfortegnelserne derfor principielt i alle de år, der endte på 7 og 2.¹⁰ Udarbejdelsen af bivejsfortegnelserne var i de første år efter 1867-vejloven ikke uden problemer. I forbin-

delse med udarbejdelsen af den tredje bivejsfortegnelse i 1877 fandt Indenrigsministeriet det derfor nødvendigt at udsende et cirkulære om udfærdigelse af bivejsfortegnelserne, for, som det udtrykkes: *om muligt at forebygge gentagelser af de uregelmæssigheder, der på flere steder har fundet sted ved den første udfærdigelse af fortegnelserne og ved det i 1872 foretagne gennemsyn af disse*.¹¹

Bestemmelserne i 1877-cirkulæret fik en usædvanlig lang levetid og var gældende indtil vejloven af 1957. I forhold til 1867-loven betød vejloven fra 1957 ingen væsentlige ændringer.¹² Proceduren var stadig den samme. Mere afgørende blev derimod kommunalreformen i 1970, hvor vejlovgivningen blev tilpasset den nye kommunale virkelighed.¹³ Som noget afgørende nyt fik kommunalbestyrelserne nu bemyndigelse til alene at træffe beslutninger om hvilke nye kommuneveje, der skal anlægges, og hvilke eksisterende kommuneveje, som skal nedlægges. Denne vidtgående beføjelse blev dog modereret af lovens efterfølgende paragraffer. For at sikre en hensigtsmæssig vejudbygning kan kommunale vejanlæg uden for København og Frederiksberg kommuner kun optages på den såkaldte vejplan med amtsrådets godkendelse. Til gengæld har de berørte kommunale vejbestyrelser fremover ret til at udtale sig om anlæg af nye hovedlandeveje.

De trykte bivejsfortegnelser

Bivejsfortegnelserne indeholder en specificeret oversigt over bivejene i de enkelte sognekommuner. For hver bivej er der angivet et løbenummer for den pågældende vej, en beskrivelse af vejstrækningen, vejens klassifikation og længden af den pågældende vej. Endelig indeholder flere bivejsfortegnelser en opgørelse og oversigt over samt-

lige biveje i amtet fordelt efter sogn og vejklassifikation. Der er kort og godt tale om et særdeles godt kildemateriale, som gør det muligt at studere tilstande og udvikling i det kommunale bivejsnet fra 1841 op til i dag. Vejlovene fra 1841 og 1867 indeholdt ingen forpligtelser for amterne til at underrette Indenrigsministeriet om de kommunale biveje og eventuelle ændringer i bivejsfortegnelserne. Det viste sig imidlertid hurtigt, at der var andre, som havde stærke interesser i opdaterede bivejsfortegnelser. Efter revisionen af bivejsfortegnelserne i 1877 anmodede Indenrigsministeriet efter ønske fra Generalstaben i marts 1878 samtlige amtmænd om at indsende de nye bivejsfortegnelser til ministeriet.¹⁴ I forbindelse med revisionen af bivejsfortegnelserne i 1892 var Indenrigsministeriet igen interesseret i de kommunale bivejsfortegnelser, men denne gang til et lidt fredeligere formål, nemlig en statistik over lande- og bivejene i Danmark. *Ved imødekommen(hed) fra Amtsvejbestyrelsernes side* havde Overvejsinspektøren i den forbindelse erfaret, at bivejsfortegnelserne blev udarbejdet efter *ikke lidet afvigende principper*, der gjorde en umiddelbar sammenligning af forholdene vanskelig.¹⁵ For at gennemføre en ensartet udarbejdelse af bivejsfortegnelserne skulle sognekommunerne fremover benytte et fortrykt skema med faste rubrikker. Når revisionen var tilendebragt skulle hvert amt udarbejde en trykt bivejsfortegnelse i overensstemmelse med skemaet og i samme format. Endelig udbad ministeriet sig, at der fremover blev tilsendt Overvejsinspektøren mindst ét eksemplar og Generalstaben to eksemplarer, hver gang amterne trykte nye bivejsfortegnelser. Det militære aspekt spillede fortsat en vigtig rolle for tilblivelsen af de trykte bivejsfortegnelser. Med oprettelsen af det offentlige vejregister i 1955 skulle ændringerne i bivejsfortegnelserne

Skema til Fortegnelse
 over
de offentlige Biveje
 i N. N. Amt

efter Afslutning af den i Aaret ..... stedfundne Revision i Henhold
 til Vejloven af 21. Juni 1867 § 6.

Løbe Nr.	Betegnelse.	Længde i Fv.				Henvi- sning til Vejens Fort- settelse i de om- liggende Kommu- ner i Amtet.	Bemærkinger.
		1ste Klasse A.	1ste Klasse B.	2den Klasse.	3die Klasse.		
	3. N. N. Kommune.						
1.	Vejens Navn (hvis saadant findes) ... fra . . . forbi . . . gennem . . . til . . .					2. 1. 5. 9.	
2.	.....						
3.	.....						
	Sum for N. N. Kommune . . .						

Standardskema ved udarbejdelse af bivejsfortegnelser. Kilde: E. Hammerich: *Vejvæsenet*, 1892, s. 182.

fremover indsendes til Ministeriet for offentlige Arbejder, som administrerede vejregistret.¹⁶ Derved blev de trykte bivejsfortegnelser overflødige.

I 1970 skete der også på dette punkt

en tilpasning til den nye kommunale struktur. De primærkommunale vejbestyrelser skulle herefter udarbejde fortegnelser over samtlige offentlige veje under deres myndighed og amtsråde-

Register og oversigt

Fortegnelse over de offentlige biveje i Aabenraa amtsrådsreds efter revisionen i december 1947

Pag.	Sognekommunernes		Vejlængde i meter				
	nr.	navn	1. kl. A	1. kl. B.	2. kl.	3. kl.	Ialt
1	1	Adsbøl		2.720	6.270	1.120	10.110
2	2	Bedsted	2.200	6.828	14.548	5.282	28.858
5	3	Bjolderup	13.280	15.985	30.455	23.085	82.755
9	4	Bov	7.450	30.880	1.610	36.870	76.560
13	5	Bovrup	3.440	180	8.086	8.255	19.961
15	6	Ensted	3.580	17.880	4.990	9.730	36.130
17	7	Egvad		12.779	4.308	12.966	30.543
19	8	Felsted		18.650	10.425	48.466	77.541
25	9	Graasten	870	3.327	1.910	684	6.241
27	10	Hellevad		9.488	13.774	17.192	40.404
31	11	Hjordkær	7.020	1.470	17.175	22.703	48.968
35	12	Holbøl	7.780	21.000	23.920	17.760	70.460
39	13	Kliplev	5.000	8.260	16.290	41.072	70.622
43	14	Kværs	4.100	4.515	2.256	21.352	32.723
47	15	Løjt	6.881	10.282	20.708	35.094	72.940
53	16	Rinkenæs	6.050	3.950	9.440	4.170	28.610
55	17	Rise	6.310	6.660	18.532	25.463	56.955
59	18	Uge	1.000	7.133	16.020	16.860	41.913
63	19	Varnæs	1.980		9.784	13.522	25.586
65	20	Øster Løgum	9.020	3.760	39.920	32.126	94.826
Ialt for amtsrådsredsen			86.911	185.577	270.916	394.272	937.676

Fortegnelse
over de ved bivejsrevisionen i 1947 nedlagte biveje

Pag.	Sognekommunernes		Længde af de nedlagte veje i meter
	nr.	navn	
70	8	Felsted	2.580
71	10	Hellevad	2.850
.	12	Holbøl	1.650
.	14	Kværs	300
.	15	Løjt	1.250
.	17	Rise	880
.	18	Uge	280
.	19	Varnæs	1.260
Ialt for amtsrådsredsen			11.050

Register og oversigt over de offentlige biveje i Aabenraa amt efter revisionen i december 1947.

ne et samlet register for samtlige kommuneveje i amtsrådsredsen, mens Ministeriet for offentlige Arbejder blev forpligtet til at udfærdige et samlet register over hovedlandeveje og landeveje.¹⁷ I modsætning til tidligere gav loven i 1970 ingen retningslinier for, hvor hyppigt vejfortegnelserne skulle

revideres, ligesom den ikke forpligtede amterne til at indsende kommunevejsfortegnelserne til Ministeriet for offentlige Arbejder. I stedet gav loven ministeren en generel bemyndigelse til at fastsætte de nærmere retningslinier for udarbejdelsen og offentliggørelsen af vejfortegnelserne. De kom

8. Felsted sognekommune

Løbe-nr.	Betegnelse	Længde i meter					Vejens forts. i nabo-kommuner i amtet	Bemærkninger
		1ste klasse A.	1ste klasse B.	2den klasse	3die klasse	Ialt		
1	Fra Ensted sogneskel ved Krusmølle mod nordøst til vej nr. 56 ved Felsbæk Strandkro..... derfra mod øst gennem Felstedskov og Ny Skovbøl til Varnæs sogneskel, efter Varnæs			700			6.5	
		3860				4560	19.1	
2	Fra Bovrup sogneskel mod syd til vej nr. 55				360		5.1	
	herfra videre mod syd forbi Kiding til vej nr. 15a ved Adsbøl sogneskel	2620				2980	1.15	Delstrækning nedlagt 1937
3	Fra landevej nr. 4 i Felsted by mod vest gennem byen og videre mod sydvest, syd og sydvest til Kliplev sogneskel ved Assenholm			3095		3095	13.11	
4	Fra landevej nr. 4 i Felsted mod nord gennem Nør-balle til vej nr. 5 og mod vest og nord forbi Krusmølle til vej nr. 1			3700		3700		
5	Fra vej nr. 4 på Felstedmark mod nordøst til vej nr. 1 østfor Felsbæk Mølle	1430				1430		
6	Fra vej nr. 1 ved Skrædderkroen mod syd, sydøst og øst til vej nr. 9 i Skovbøl				1900	1900		
7	Fra smedien i Skovbøl mod syd til vej nr. 9 ved Skovbøl skole og videre mod sydøst over vej nr. 10 til Bovrup sogneskel — efter Bovrup				1495	1495	5.4	
8	a. Fra vej nr. 1 i Ny Skovbøl mod syd til vej nr. 60 b. Fra vej nr. 1 i Ny Skovbøl mod nord til parc. 60, kortblad 2, Skovbølgaard				550			Nedlagt 1932, genoptaget 1947
				780	1330			
9	a. Fra vej nr. 1 østfor Ny Skovbøl mod syd til vej nr. 57 i Skovbøl	980						
	videre mod s. s. v. og v. gennem Skovbøl by til vej nr. 6			800				
	derfra mod sydvest og syd til landevej nr. 4 ved fattiggården				2620			
	b. Fra landevej nr. 4 lidt vestligere mod syd og vest til vej nr. 33				500			
	derfra mod syd og sydvest gennem Tombøl til vej nr. 58 i Tombøl			1500				
	derfra mod vest over landevej nr. 5 og mod syd til Kværs sogneskel — efter Kværsmølle.....				1800	8200	13.3	
	at overføre.....	8890	9795	10005	28690			

Fortegnelse over biveje i Felsted sognekommune efter revisionen i december 1947.

knap tre år senere i form af et cirkulære til vejbestyrelserne.¹⁸ Cirkulæret betød først og fremmest en nedlæggelse af det centrale vejregister for samtlige offentlige veje. Forklaringen var økonomisk. Efter ophævelsen af vejtilskudsloven havde staten ikke længere nogen refusionsmæssig interesse i

vejfortegnelserne. Da fortegnelserne imidlertid stadig har interesse for vejadministrationen og andre myndigheder, skal vejbestyrelserne fortsat udarbejde vejfortegnelser efter nærmere beskrevne forskrifter, så de til stadighed giver et klart billede af de pågældende vejes rettelige status. Kommune-

vejfortegnelserne skal som hidtil udarbejdes og ajourføres af kommunalbestyrelserne. Til brug for den amtslige kommunevejsfortegnelse skal en udskrift herefter tilsendes amtsrådet. Aktuelt påbød cirkulæret de kommunale vejbestyrelser at offentliggøre en fortegnelse over kommunevejene inden 1. januar 1974. Inden dette tidspunkt skulle kommunernes vejfortegnelser godkendes af det pågældende amtsråd. Offentliggørelsen skulle finde sted ved en fremlæggelse af fortegnelsen på kommunekontoret eller et andet *for beboerne bekvemt sted* i mindst fire uger.¹⁹

Ændringer i kommunens vejfortegnelse skal herefter tiltrædes af amtsrådet og efterfølgende offentliggøres i den lokale avis. For amternes vedkommende skal der hvert femte år foretages en revision af deres kommunevejregistre, så de til stadighed er i overensstemmelse med kommunernes vejfortegnelser. Cirkulæret giver dog amterne mulighed for at tilrettelægge en turnus, så kommunernes vejfortegnelser ikke skal revideres samtidig. Som for de kommunale vejfortegnelser vedkommende offentliggøres eventuelle ændringer i den lokale presse. Ønsker man den mest ajourførte vejfortegnelse for en given kommune efter 1970, er det derfor bedst at anvende kommunens vejfortegnelse frem for amtets, der er op til fem år bagud.

Indholdet

På trods af den skiftende vejlovgivning er indholdet i bivejsfortegnelserne stort set ens, hvad vi kan takke 1877-cirkulæret for. Bivejenes klassifikation er imidlertid behæftet med en vis usikkerhed. Landsretsdommer E.A. Abitz bemærkede i 1955, at Indenrigsministeriets cirkulære fra 1891 vedrørende bivejenes klassifikation kun er vejledende.²⁰ E. Hammerich har i sin bog

om vejvæsenet da også angivet to klassifikationsprincipper.²¹

Efter Indenrigsministeriets cirkulære skulle bivejene opdeles i tre klasser, hvoraf første klasse yderligere kunne opdeles i to undergrupper A og B. Efter disse regler skulle alle veje, der fik varigt tilskud fra amtsfonden til såvel grundforbedringer som vedligeholdelse henregnes til første klasse A. I første klasse B skulle kommunerne henregne *de vigtigste samfærdselsveje, hvis vedligeholdelse er særlig omhyggelig*, men som alene finansieres af sognekommunen. Vejene i denne gruppe kunne dog i enkelte tilfælde opnå et engangstilskud fra amtsfonden til særlig kostbare eller vanskelige opgaver. Anden klasse var de biveje, der kun havde en *middelmådig* trafikal betydning, men som var indgrøftede. Endelig omfattede tredje klasse biveje, der ikke var indgrøftede. De to sidste klasser modtog kun tilskud fra amtsfonden i ganske særlige tilfælde, hvor vejjudgifterne på enkeltstående arbejder oversteg sognekommunens økonomiske formåen. Foruden denne inddeling anførte E. Hammerich en anden klassifikation, hvorefter første klasses biveje var forbeholdt veje, der havde betydning for et større distrikt, og veje, som var gennemgående veje til købstæder eller forbindelsesveje mellem amtsvejene. Anden klasses biveje var forbindelsesveje mellem sogne og byer. Endelig var tredje klasses biveje veje, som enten førte til enkelte gårde eller til byer, der kun bestod af få gårde eller var vejens endepunkt. Dette klassifikationsprincip var klart lettere at administrere end Indenrigsministeriets principper. Hammerich betegner da også selv denne opdeling som *heldigere* end ministeriets, da samtlige biveje i flere amtsråds kredse var indgrøftede, og ingen biveje dermed kunne henregnes til tredje klasses biveje. I modsætning til Indenrigsministeriets klassifikationsprincipper, der gik på

såvel vejens betydning som dens kvalitet, gik Hammerichs princip udelukkende på vejenes trafikale betydning. De to forslag udelukkede som antydning ikke andre klassifikationsprincipper, men man kan dog med rimelig sikkerhed gå ud fra, at Indenrigsministeriets principper fik karakter af standardforskrifter, som de fleste sognekommuner efterlevede. I august 1943 udsendte Ministeriet for offentlige Arbejder faste retningslinier for anlæg, udvidelse og ombygning af veje, gader og stier. Man opererede nu med en opdeling af bivejene i to klasser.²² Biveje af større betydning skulle efter disse regler kunne klare trafik med en hastighed på 50 km i timen, mens kravet til de øvrige biveje var hastigheder på 40 km i timen. Vejreglerne skabte ikke større klarhed over bivejenes klassifikation, men de havde tilsyneladende stor indflydelse på de krav, tilsynsmyndighederne herefter stillede til de forskellige bivejes tekniske udformning.²³

På baggrund af de noget uklare klassifikationsprincipper bør man ved brugen af bivejsfortegnelserne til stadsighed overveje hvilke principper, der ligger bag udarbejdelsen af den pågældende bivejsfortegnelse, ikke mindst for tiden efter vejreglerne fra 1943. Bivejsfortegnelser er den eneste kilde, som giver et fuldstændigt billede af de kommunale biveje i Danmark fra 1841 og frem til i dag, men hvad kan fortegningerne så anvendes til? Mulighederne er mange. I det nedenstående vil jeg give et par eksempler hentet fra mit arbejde med de sønderjyske sognekommuner, nærmere bestemt fra Haderslev amt. Fokuseringen på et enkelt lokalområde er bevidst. Dels er forskningen i emnet sparsom, dels kræver forskning i bivejenes struktur og funktion et nøje kendskab til det empiriske materiale. Betegnelser som *Møllevej-Højgade, fra landevej nr. 4, Haderslev-Gram, mod nord forbi Møllen til nordskellet for parc. nr. 413/19,*

Ktbl. 11, Vojens er ikke videre informativ uden et vist lokalkendskab.²⁴ I mange tilfælde ville arbejdet være lettere betydeligt, hvis der fandtes vejkort, men det er langt fra altid tilfældet. I de tilfælde, hvor jeg i forbindelse med udarbejdelsen af nærværende artikel har kontaktet de pågældende kommuner for at se deres ældre vejkort, har svarene i alle tilfælde været negative. Tilsyneladende er de kasseret, idet de ikke ses at være havnet i det statslige arkivvæsens magasiner. I de tilfælde, hvor vejkortene ikke længere eksisterer, kan man gå til matrikelkortene. Vejene var oftest matrikuleret, så de kan lokaliseres på matrikelkortene. Bl.a. derfor kan man mange steder finde tidligere matrikulerede kommunale biveje, som delvis eller fuldstændig er forsvundet. I reglen har de tilstødende gårde oppløjet vejen og inddraget jorden som landbrugsjord, uden at ejerforholdet er ændret.

Bivejene i Haderslev amt ved Genforeningen

Kvantitativt kunne de sønderjyske biveje ved Genforeningen ikke hævdes at stå tilbage for bivejene lige nord for Kongeåen. Det gjaldt også for Haderslev amt, der i 1922 havde 13.8 m bivej pr. ha., mens Vejle amt i 1917 havde 13.1 m bivej pr. ha. Problemerne var først og fremmest bivejenes kvalitet og deres linieføring. Kvalitetsmæssigt var de sønderjyske biveje gennemgående væsentlig dårligere end bivejene i den øvrige del af landet. I Haderslev amt udgjorde de tredjeklasses biveje ved Genforeningen således 51.4% af samtlige biveje mod 17.6% i Vejle amt.

Et andet væsentligt problem var bivejenes linieføring, der ved Genforeningen var stærkt præget af den gamle landsbystruktur. Disse forhold fik i 1929 Det sønderjyske Erhvervsudvalg til at karakterisere situationen på vej-

Kort over vejkommuner i Haderslev kreds 1867-1920. I de tilfælde, hvor navnet på sognet er understreget, var vejkommunens/vejforbundets administrative grænser sammenfaldende med sognets. I alle andre tilfælde var vejkommunens administrative grænser sammenfaldende med den langt mindre landkommune.

området således: Den udvikling af Kommunernes Vejnet, som Nord for Kongeaen har fundet Sted samtidig med Jordens Fordeling, har mange Steder i Sønderjylland intet Sidestykke. Bortset fra de gamle Hovedveje og de efter Genforeningen udbyggede nye Veje er Vejene i Sønderjylland hyppigt tarvelige Markveje el. lign., der straa-ler ud fra Landsbyerne og oftest ender blindt uden Forbindelse med Vejene i andre Kommuner.²⁵ Hele det sønderjyske bivejsnet var ved Genforeningen ikke alene dårligt og nedslidt, det var også strukturelt forældet i forhold til de samfundsmæssige ændringer, der havde fundet sted siden udskiftningerne.

Hvad investerede sognekommunerne i kommunevejene ved Genforeningen? For at belyse dette er der i tabel 1 givet en oversigt over de kommunale vejudgifter i Haderslev amt 1921/22. Sognekommunerne er placeret efter

deres udgifter pr. indbygger: Øsby kommune med de mindste vejudgifter er placeret øverst og Fole med de største vejudgifter nederst i tabellen. For at få et overblik over vejudgifternes betydning i det samlede kommunale regnskab er vejudgifternes andel af de kommunale udgifter udregnet i anden søjle. Endvidere er sognekommunerne opdelt i fire grupper efter størrelsen af deres vejudgifter pr. indbygger. Gruppe '1. 25%' er den fjerdedel af kommunerne, der har de laveste vejudgifter. Gruppe '2. 25%' er sognekommuner med de næstlaveste vejudgifter. Derefter følger grupperne '3. 25%' og '4. 25%' med henholdsvis de næsthøjeste og højeste vejudgifter. For hver af de fire grupper er gennemsnittet angivet nederst med fed skrift.

Som det kan konstateres, er der tale om en betydelig spredning i kommunernes vejudgifter fra 0 kroner pr. indbygger i Øsby til 30 kroner i Fole sog-

Table 1. De kommunale vejudgifter i Haderslev amt 1921/22 og bivejenes kvalitet 1922.²⁶

	udgifter pr. indbygger i øre	andel af sam- lede korrig. udg. i % ²⁷	meter vej pr. ha. i 1922	I	Klasse II	III
1. 25%						
Øsby	0	0.0%	18,6	0.0%	48.0%	52.0%
Halk	3	0.1%	18,6	6.2%	34.0%	59.8%
Gl. Haderslev	15	0.4%	8,7	0.0%	37.3%	62.7%
Magstrup	37	1.9%	13,5	0.0%	24.4%	75.6%
Hygum	45	3.8%	12,7	24.9%	22.2%	52.9%
Hammelev	62	1.2%	16,6	2.5%	41.4%	56.1%
Tirslund	102	1.6%	15,0	7.1%	20.1%	72.7%
Skrydstrup	130	6.2%	16,8	7.9%	2.6%	89.5%
Vojens*	203	1.8%	7,2	26.1%	19.9%	54.1%
Hoptrup	252	5.5%	19,6	4.8%	27.5%	67.8%
Jegerup	260	3.2%	14,9	16.5%	14.6%	68.9%
gennemsnit			14,7	7.6%	28.8%	62.3%
2. 25%						
Vilstrup	34	13.7%	22,1	2.8%	48.5%	48.7%
Moltrup	358	5.0%	14,1	7.0%	56.6%	36.3%
Grarup	374	8.4%	17,1	0.0%	57.3%	42.7%
Vedsted	378	12.1%	18,9	12.9%	23.0%	64.1%
Toftlund*	400	3.8%	9,1	30.2%	37.7%	32.1%
Vonsbæk	439	11.3%	16,5	0.0%	49.4%	50.6%
Branderup	477	12.9%	9,8	42.4%	30.8%	26.8%
Stepping	485	5.3%	10,4	27.5%	66.5%	6.0%
Frørup	487	10.2%	8,9	37.1%	54.4%	8.6%
Gram*	497	7.7%	12,8	5.5%	11.2%	83.3%
gennemsnit			14,0	13.4%	34.4%	52.1%
3. 25%						
Oksenvad	505	3.6%	11,6	12.7%	8.1%	79.2%
Sommersted*	509	5.4%	10,2	13.5%	50.7%	35.9%
Bjerning	519	13.7%	15,7	0.0%	42.0%	58.0%
Ågerskov	554	13.6%	11,9	25.6%	51.9%	22.4%
Åstrup	555	7.6%	13,6	0.0%	29.5%	70.5%
Starup	594	15.7%	17,3	10.2%	31.1%	58.7%
Nustrup	724	16.6%	12,6	20.7%	41.6%	37.6%
Tyrstrup	760	14.5%	13,0	15.4%	24.2%	60.6%
Jels	772	9.1%	10,9	0.0%	89.7%	10.3%
Hjerndrup	797	7.6%	10,3	36.6%	47.3%	16.1%
gennemsnit			12,7	15.7%	43.5%	40.8%
4. 25%						
Lintrup	826	11.8%	16,8	24.5%	24.7%	50.8%
Aller	902	18.1%	16,7	16.7%	22.9%	60.5%
Bevtoft	928	18.2%	9,1	14.0%	25.4%	60.6%
Skodborg*	1007	15.7%	14,1	15.6%	35.0%	49.4%
Rødding*	1014	12.4%	7,9	16.7%	29.3%	54.1%
Fjelstrup	1105	14.5%	14,5	18.2%	29.2%	52.6%
Hjerting	1242	14.4%	13,3	50.4%	21.8%	27.7%
Øster Lindet	2181	17.5%	15,6	30.5%	36.1%	33.4%
Skrave	2459	31.9%	12,2	40.0%	42.0%	18.0%
Fole	3049	39.7%	14,3	21.5%	34.5%	44.1%
gennemsnit			13,4	23.1%	30.2%	46.7%

I = Andelen af 1. klasses biveje i sognekommunen.

II = Andelen af 2. klasses biveje i sognekommunen.

III = Andelen af 3. klasses biveje i sognekommunen.

* = Sognekommuner med stationsbyer på over 600 indbyggere i 1921.

nekkommune. En væsentlig forklaring finder man i tabellens tre sidste søjler, som angiver de tre vejklassers andel af den samlede vejlængde. Sognekommuner med de største vejjudgifter havde en væsentlig større andel af første klasses biveje og dermed også større vejjudgifter til vedligeholdelsen. Mens de første klasses biveje i gruppe '1. 25%' kun udgjorde 7.6% af de samlede biveje i denne gruppe, så udgjorde den bedste vej kvalitet i gruppe '4. 25%' knap 25% af bivejene. For Hjerting sognekommunes vedkommende udgjorde de første klasses biveje hele 50% af bivejene! Omvendt udgjorde den dårligste vej kvalitet i gruppen med de laveste vejjudgifter en væsentlig større andel af de samlede biveje, end det var tilfældet i gruppe '4. 25%'.

Bivejsfortegnelserne røber imidler-

tid en anden og ligeså interessant detalje, når man sammenholder sognekommunernes vejjudgifter med længden af deres vejstrækninger. Det er gjort i tabel 2, hvor vejlængden i henholdsvis 1922 og 1927 er angivet. Endvidere er den relative forskydning i forhold til 1922 udregnet i tredje søjle. Under hver gruppe af sognekommuner er gennemsnittet angivet med fed skrift.

Tabel 2 giver det tilsyneladende paradoksale resultat, at længden af de kommunale biveje falder med øgede vejjudgifter. Den fjerdedel af sognekommunerne, der havde de laveste vejjudgifter, havde gennemsnitlig 53.231 m biveje pr. kommune. Derimod havde sognekommunerne i gruppe '4. 25%' med de højeste vejjudgifter samtidig de korteste kommunale vej-

Tabel 2. Sognekommunernes vejlængde i Haderslev amt 1922 og 1927.²⁸

	meter vej 1922	meter vej 1927 ²⁷	ændring 1922- 1927		meter vej 1922	meter vej 1927	ændring 1922- 1927	
1. 25%				%	3. 25%			%
Øsby	81.022	81.022	0		Oksenvad	38.959	38.959	0
Halk	57.350	57.350	0		Sommersted*	32.680	32.680	0
Gl. Haderslev	21.150	21.150	0		Bjerning	22.032	22.032	0
Magstrup	30.769	31.569	+ 2.6		Agerskov	105.700	105.700	0
Hygum	77.958	68.618	- 12.0		Åstrup	18.125	17.725	- 2.2
Hammelev	58.255	58.255	0		Starup	34.360	34.360	0
Tirslund	35.005	35.005	0		Nustrup	74.310	78.710	+ 5.9
Skrydstrup	44.600	44.350	- 0.6		Tyrstrup	49.140	49.140	0
Vøjens*	8.060	8.110	+ 0.6		Jels	43.730	46.580	+ 6.5
Hoptrup	93.543	93.543	0		Hjerndrup	13.663	12.983	- 5.0
Jegerup	24.594	24.594	0		gennemsnit	43.270	43.887	- 1.4
gennemsnit	53.231	52.357	- 1.6		4. 25%			%
2. 25%				%	Lintrup	66.200	49.690	- 24.9
Vilstrup	58.595	55.140	- 5.9		Aller	24.920	23.920	- 4.0
Moltrup	28.419	28.419	0		Bevtoft	56.370	53.370	- 5.3
Grarup	14.657	14.657	0		Skodborg*	52.600	46.450	- 10.0
Vedsted	112.870	102.470	- 9.2		Rødding*	25.470	24.440	- 4.0
Toftlund*	43.400	43.400	0		Fjelstrup	50.163	46.363	- 7.6
Vonsbæk	28.620	29.370	+ 2.6		Hjerting	16.950	14.650	- 13.6
Branderup	24.650	24.650	0		Øster Lindet	47.900	47.900	0
Stepping	34.200	28.900	- 15.5		Skrave	35.017	34.667	- 1.0
Frørup	13.430	13.430	0		Fole	24.676	24.676	0
Gram	100.775	101.975	+ 1.2		gennemsnit	40.027	36.613	- 8.5
gennemsnit	45.962	44.241	- 3.7					

* = Sognekommuner med stationsbyer på over 600 indbyggere i 1921.

strækninger, nemlig 40.027 m pr. kommune. Forskellen mellem de to fjerdedele er gennemsnitlig 13.204 m pr. kommune. I procent havde den fjerdedel af sognekommunerne, der havde de laveste vejudgifter, biveje, der var 33% længere end den fjerdedel af sognekommunerne, der havde de højeste vejudgifter! En mulig forklaring kunne være forskellen i sognekommunerens størrelse, men der findes ingen entydig relation mellem vejlængde og kommunestørrelse. Hvor ligger så forklaringen? De højere vejudgifter i gruppe '4. 25%' skyldes i alt fald ikke udgifter til anlæg af nye biveje. Den mulighed udelukkes fuldstændig af bivejsfortegnelsen fra 1927, hvor vi tværtimod kan konstatere et generelt fald i længden af bivejene. Kun 6 sognekommuner havde længere biveje i 1927 end fem år tidligere. Fordelt på de enkelte kommunegrupper var faldet ligefrem størst i gruppe '4. 25%'. Resultatet blev en vækst i svælget mellem de to yderpunkter. I 1927 var forskellen vokset til 17.744 m, og sognekommunerne med de laveste vejudgifter havde dermed 43% længere biveje end sognekommunerne med de højeste vejudgifter. Sammenligningen viser kun nettoforskydningerne, og en mulig forklaring kan være, at man ved anlæggelsen af nye veje med lige linjeføring har nedlagt en del af de snoede biveje. Det leverer imidlertid ikke hele forklaringen på de markante forskelle så få år efter Genforeningen. Egentlig er resultaterne ikke overraskende endsige epokegørende. Kvalitet koster penge, og det er, hvad tabel 1 og 2 dokumenterer. Sognekommuner med trafikalt mere betydningsfulde og bedre biveje måtte anvende større økonomiske ressourcer til bivejenes vedligeholdelse end sognekommuner med mindre betydningsfulde og dårligere biveje. Til gengæld begrænsede sognekommunerne med de bedre biveje deres vejudgifter ved at holde et mindre

offentlig bivejsnet. Det skete dels ved at lade eksisterende mindre veje forblive private, dels ved at undgå anlæg af nye biveje. Til trods for disse bestræbelser viser de to tabeller, at en begrænsning af størrelsen af de offentlige biveje ikke fuldstændig opvejede merudgifterne ved vedligeholdelsen af de bedre første classes biveje.

Det upolitiske kommunestyre

Bortset fra den lokal- og vejhistoriske interesse har tallene et bredere kommunalhistorisk perspektiv. Det hævdes ofte og ikke mindst fra de tidligere sognerådsmedlemmer, at sognerådene var upolitiske organer, hvor man i kraft af sund fornuft snakkede sig til rette om tingene. Således skriver lærer og sognerådsformand i Felsted sogn J.H. Jensen: *Dér (i sognerådet – red.) kendte vi hinanden ret nøje, og selv om de ni medlemmer vistnok ved valgene stemte på seks forskellige partier, gjorde det politiske sig kun svagt gældende i det daglige arbejde. De sager, vi havde til behandling, var sjældent politisk 'belastede'. Det gjaldt næsten altid om at træffe afgørelse inden for en ramme, der var fastlagt ved lov.*²⁹ Udtalelsen er naturligvis et postulat og bliver ikke rigtigere af at blive gentaget, men den er ikke desto mindre vanskelig at tilbagevise empirisk. De fleste sogneråd fungerede indtil begyndelsen af 1960'erne inden for rammerne af et fælles kulturelt rum med samme opfattelse af det gode liv. Først da arbejderbevægelsen, socialdemokraterne eller indbyggere i de større bysamfund som f.eks. stationsbyerne begyndte at vinde indflydelse i sognerådene, optrådte sognerådene de pågældende steder som det, de var, nemlig politiske institutioner. Ganske karakteristisk var det ofte fra Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen, at kritikken af sognerådene blev fremført.

Pointen er, at sognerådets beslutninger først fremtræder som politiske, når man foretager komparative undersøgelser af flere sognekommuner. Tabel 1 og 2 gennemhuller effektivt myten om det upolitiske kommunestyre. Hvordan skulle en almen sund fornuft og den samme lovgivning føre til så vidt forskellige resultater på vejområdet? Materialet påviser, at vejenes klassificering i tyverne ikke båndlagde kommunerne mere, end at der stadig var rum for en betydelig politisk prioritering af vejudgifternes størrelse i forhold til det samlede regnskab. Når sognerådene i Øsby og Halk stort set ikke brugte penge til vedligeholdelse af vejene, så viser det tydeligt, at vejvæsenet havde en yderst lav prioritering i forhold til andre områder som skole- og socialvæsenet, hvis det ikke blot var et bevidst forsøg på at presse de kommunale udgifter og dermed skatterne helt i bund.

Sognerådene traf på vejområdet en række politiske valg, nemlig hvorvidt man ønskede et godt, men kort vejnet eller et stort vejnet af dårligere kvalitet. Et valg, tilsynsmyndighederne – amtskommunerne – tilsyneladende ikke i væsentligt omfang tilsidesatte. Samtidig dokumenterer tallene, at der til trods for den statslige regelstyring var plads til en betydelig kommunal selvforvaltning. Sognekommunerne var på dette tidspunkt ikke blot 'statens forlængede arm'. Metodisk må konsekvensen være, at forskning i sognekommunerne nødvendigvis må være komparativ, hvis vi ikke skal ende i tautologier.

Bivejsafvikling?

Mens vi i det ovenstående foretog et synkront snit omkring Genforeningen, vil vi i det følgende foretage en diakron undersøgelse af forholdene omkring de kommunale biveje i Haderslev amt i

årene op til 1953, hvor vi har den sidste trykte bivejsfortegnelse. Fire forhold påkalder sig særlig interesse, nemlig Genforeningsproblematikken, industrialiseringen, jernbanenettet og befolkningsforholdenes betydning for udviklingen respektive afviklingen af de kommunale biveje. I hvilken udstrækning og i givet fald hvornår førte industrialiseringen og befolkningsudviklingen til en kvantitativ udbygning af de kommunale biveje?

Det har ikke været muligt at spore nogen som helst sammenhæng mellem på den ene side forløbet i befolkningsforholdene og på den anden side ændringerne i længden af de kommunale biveje. Overraskende er det imidlertid, at stort set samtlige sognekommuner kunne notere et til tider særdeles betydeligt fald i længden af kommuneveje fra Genforeningen til 1953. Hos næsten alle sognekommuner kan vi notere et fald i længden af de kommunale biveje på mellem 10% og 18% uanset de markante forskelle i befolkningsudviklingen. Fra et fald i befolkningstallet på 28.8% i Halk sogn til en eksplosiv stigning i stationsbykommunen Vojens på 213.6%. I alt blev amtets bivejsnet fra 1921 til 1953 reduceret med 231,5 km. Unægtelig et uventet resultat ud fra vores almene fremskridtstro og opfattelse af infrastrukturens betydning for den generelle samfundsudvikling. Tallene sættes endvidere i relief af den omstændighed, at de 211 km smalsporede jernbaner, der blev oprettet i Haderslev kreds fra 1898 til 1910, blev endelig afviklet i perioden 1932-1939.³⁰

Da en undersøgelse af ændringerne inden for de enkelte vejklasser ikke giver noget bud på en forklaring af den tilsyneladende afvikling af de kommunale biveje, har jeg i tabel 3 angivet ændringerne inden for de enkelte femårs perioder fra 1928 til 1953 for om muligt at nå frem til en forklaring ad denne vej. Ændringerne

Tabel 3. Haderslev amt. Ændringer i den samlede længde af de kommunale biveje.

	1928-1933 %	1933-1938 %	1938-1943 %	1943-1948 %	1948-1953 %
<i>1. 25%</i>					
Aller	- 18,4	27,7	- 17,7	3,6	4,4
Halk	- 24,1	31,8	- 31,9	- 3,3	2,9
Bevtoft	3,3	2,2	- 11,8	0	2,8
Frørup	- 2,1	2,1	- 6,3	0	0
Vonsbæk	- 0,5	- 2	- 2,7	- 0,7	- 5,6
Hjærndrup	6,7	- 1,4	0,1	0,5	1,8
Stepping	- 4,5	23,9	- 16,3	0	0
Magstrup	- 17,6	18,3	- 5,4	0	- 3,6
Hammelev	- 7,1	7,7	- 14,8	0	- 2,8
Åstrup	- 11,9	16,1	- 10,6	0	- 1,1
Bjærning	- 1,8	1,8	- 18,6	0	0,4
gennemsnit	- 8,5	120	- 148	- 2	- 0,2
<i>2. 25%</i>					
Hjerting	1	14,5	- 14	0	0
Hygum	- 9,7	25,8	- 19,8	1,8	0,2
Lintrup	- 0,3	33,7	- 19,5	0	- 5,6
Fjelstrup	5	3,1	2,3	- 2,8	0,2
Skodborg*	- 5,1	19,4	0,1	- 1,5	- 14,8
Tirslund	- 0,2	0,2	- 15,3	0	0,5
Tyrstrup	1,4	- 1,4	- 14,2	24,3	1,4
Moltrup	- 15,5	18,4	- 15,9	0	0
Branderup	- 1,6	1,6	14,1	1,5	- 5
Hoptrup	27,3	37,6	- 27,8	- 0,4	- 2,1
gennemsnit	- 8	177	- 139	22	- 2,9
<i>3. 25%</i>					
Sommersted*	- 6	6,4	10,2	3,7	0
Jels	2,6	- 8,5	- 1,6	- 0,6	2,1
Skrave	13,2	- 10,7	10,8	0,1	- 9,6
Føle	6,2	- 5,8	- 10,3	2	0
Øsby	- 21,6	27,6	- 22,4	- 3,6	- 1,6
Agerskov	- 7,2	7,8	- 4,8	1,3	- 1,8
Nustrup	- 22,5	21,9	- 19,4	1,4	2,7
Vilstrup	- 15,6	25,9	- 28,2	- 0,8	- 1,4
Øster Lindet	- 13	15,1	- 8,9	- 7,7	2,6
Oksenvad	- 12,9	14,9	3,5	9,5	0
gennemsnit	- 10,5	100	- 98	3	- 0,7
<i>4. 25%</i>					
Starup	- 7	7,5	- 19,4	4,4	- 1
Jegerup	- 0,8	0,8	- 6,4	4,8	- 11,5
Vedsted	- 7,8	19,5	- 14,7	- 3,6	- 0,4
Rødning*	12,1	- 7	15,4	2,4	0,3
Gram*	- 42,2	70,9	- 44,8	9,3	21,5
Toftlund*	- 3,7	3,8	- 1,7	4	7,6
Gl. Haderslev	- 5,1	5,3	- 12,5	- 0,2	- 4,3
Skrydstrup	- 101	11,8	- 31,3	- 22,1	- 3,4
Grarup	- 8,8	9,7	- 16,7	- 3,1	0
Vojens*	6,3	- 6,5	21	9	31,3
gennemsnit	- 14	161	- 196	0	4,3
gennemsnit for hele Haderslev amt	- 10,3	14,9	- 14,2	0,7	- 0,1

* = Sognekommuner med stationsbyer på over 600 indbyggere i 1921.

fra 1922 til 1928 var, som det allerede er konstateret, yderst beskedne og er derfor udeladt. De lokale variationer i de enkelte sognekommuner er betydelige; men først og fremmest fremstår perioden fra 1928 til 1943 som særlig turbulent.

Efter et fald på 10.5% fra 1928 til 1933 steg den samlede længde fra 1933 til 1938 med 14.9%. I forhold til de foregående år synes faldet i perioden 1938-1943 at fremtræde som en reaktion. Faldet var på 14.2%, men da udgangspunktet var højere end i 1933, var det numeriske fald i perioden noget større end stigningen i de foregående fem år. Mens stigningen 1933-1938 var på 236 km, var faldet i de efterfølgende år på 259 km, så bivejene i Haderslev amt i 1943 var 23 km kortere end ti år tidligere.

Efter de voldsomme ændringer i kommunernes vejnet blev der i de efterfølgende år næsten fuldstændig stille omkring de kommunale veje. Fra 1943 til 1948 voksede vejlængden kun med 0.7%. De fleste steder skete der stort set ingen ændringer, dog med enkelte markante undtagelser. I Tyrstrup sognekommune voksede vejlængden med 24%, mens vejlængden i Skrydstrup faldt med 22%. For Skrydstrups vedkommende har det formentlig spillet en rolle, at flyvepladsen blev anlagt i 1943. I årene fra 1948 til 1953 var ændringerne ligeledes beskedne med et generelt fald på 0.1%.

Spørgsmålet er imidlertid, hvilken virkelighed disse tal dækker over. Der eksisterer principielt flere muligheder, ligesom flere faktorer spillede ind på vejforholdene. I det ene tilfælde kan vi forestille os en situation, hvor udsvingene primært dækker over fiktive ændringer i vejenes status afhængig af den pågældende sognekommunes økonomiske situation. Hypotetisk kunne sognerådet i dårlige tider privatisere vejene for at spare på skatteydernes penge. Omvendt kunne selvsamme

sogneråd i gode tider kommunalisere bivejene for dermed at forbedre kommunens infrastruktur. Ændringerne ville i givet fald være rent kosmetiske. De ændrede ikke substansen i sognekommunens infrastruktur, idet vejene stadig lå, hvor de lå.

Ændringerne kan også, som det normalt var tilfældet, dække over reelle ændringer i det kommunale vejssystem. Ikke forstået således, at vejene fysisk forsvandt, når de blev afskrevet i bivejsfortegnelsen. I mange tilfælde blev de privatiseret, så vedligeholdelsespligten påhvilede lodsejerne. Heller ikke således, at sognekommunerne i alle tilfælde byggede nye veje. Det var langt fra tilfældet. Ofte var der tale om en opklassificering af eksisterende veje. Med ændringer forstår jeg her ændringer, som mere permanent ændrede sognekommunens vejstruktur.

Ændringerne af de kommunale biveje foregik dog langt fra i en lokal osteklokke, idet flere udefra kommende faktorer spillede afgørende ind på sognerådernes beslutninger vedrørende ændringer af bivejenes status, længde og kvalitet. Generelt skete der således en kraftig forbedring af statens vejrefusioner, som fik mærkbare konsekvenser for de kommunale biveje. Udviklingen med de statslige vejrefusioner var allerede sat i gang med indførelsen af motorafgiften i 1910. Loven skulle lette kommunernes vejfinansiering, men det var først med revisionen af loven om motorafgifter i 1927, at sognekommunerne fik direkte adgang til de statslige vejrefusioner. Hermed fik samtlige sognekommuner 24.5% af de samlede indkomne motorafgifter minus et beløb på 700.000 kr., som staten forlods anvendte til andre vejformål. Ved den efterfølgende revision blev sognekommunernes andel forhøjet til 34.5% på bekostning af amterne, hvis andel ved samme lejlighed blev reduceret fra 60% til 50%.³¹

Endelig var der for Sønderjyllands

vedkommende tale om en række særlige forhold, som direkte eller indirekte fik konsekvenser for de kommunale biveje. Som følge af de sønderjyske landevejes miserable tilstand ved Genforeningen indgik de sønderjyske amter i 1921 en aftale med Ministeriet for offentlige Arbejder om en udbygning af landevejssystemet i perioden fra 1921 til 1933 til en samlet værdi af 12 mill. kr. I 'den store vejplan', som aftalen senere er blevet betegnet, indgik som en del af planen en udbygning af en lang række biveje til amtslige landeveje. En væsentlig del af reduktionen i de kommunale biveje må derfor skyldes amtets opgradering af de pågældende biveje til landeveje.³²

Den store vejplan var ikke det eneste middel, hvormed staten søgte at ændre og forbedre vejstrukturen i Sønderjylland. Indirekte spillede ikke mindst de mange udstykninger af de store statslige domænegårde en betydelig rolle for den kommunale vejudvikling i landsdelen. Domænegårdene blev fra 1896 oprettet af den preussiske stat for at styrke tyskheden i Nordslesvig. I alt var der tale om 36 domænegårde med et samlet areal på 6.366 ha, hvoraf hovedparten (24 gårde med 4.343 ha. landbrugsjord) var beliggende i Haderslev amt, hvor danskheden var stærkest.³³ Ved Genforeningen blev disse gårde overtaget af den danske stat, som i første omgang bortforpagtede gårdene. Efter at et tremandsudvalg i et års tid havde behandlet problemerne omkring domænegårdene, vedtog Folketinget i august 1922 at udstykke domænegårdenes jorder til mindre landbrug i den udstrækning, de var egnede til formålet. Udstykningen skete efter reglerne i loven om bortsalg af jord i offentligt eje. Udstykningerne startede allerede året efter og fortsatte, indtil krisen i begyndelsen af trediverne lagde en midlertidig dæmper på Jordlovudvalgets arbejde.

Udstykningen af domænegårdene var imidlertid ikke de eneste udstykninger i Sønderjylland efter Genforeningen. På baggrund af de betydelige økonomiske problemer i Sønderjylland nedsatte regeringen i marts 1928 et udvalg, der skulle se på erhvervsforholdene og arbejdsløsheden i landsdelen.³⁴ Som et af resultaterne pegede udvalget i sin beretning det følgende år på de særlige sønderjyske vejforhold som en af hovedvanskelighederne med hensyn til udstykningerne. De vanskelige vejforhold blokerede efter udvalgets mening ganske enkelt for en effektiv udstykning i de tyndt befolkede områder. Af hensyn til den fremtidige udstykning og landbrugets produktivitet anbefalede udvalget derfor, at det offentlige sikrede det nødvendige vejnet i forbindelse med de fremtidige udstykninger. Samtidig gjorde udvalget opmærksom på, at man i denne sag ikke kunne påregne, at sognekommunerne ville påtage sig opgaverne, da de i forvejen var belastede med andre vejopgaver.³⁵ Foranlediget af udvalgets henstilling vedtog Rigsdagen derfor i juni 1929 en lov, hvorved der blev bevilget 10 mill. kr. til indkøb af jord til udstykninger, udførelse af grundforbedringer og, som det hedder i lovens § 1: *Anlæg af de for Udstykningen af de indkøbte Arealer nødvendige Veje*.³⁶ Syv år senere blev loven fulgt op af en tillægslov, hvorved der blev bevilget yderligere 10 mill. kr.³⁷

Når man sammenholder de statslige initiativer med bl.a. udstykningslovene og den kraftige forøgelse af sognekommunernes vejrefusion, er det relativt let at se en vis sammenhæng mellem disse og den vejudbygning, der skete fra 1933 til 1938. Men der er langt fra tale om nogen enkel kausal sammenhæng. Ekstrabevillingen på 10 mill. kr. i 1936 førte ikke til længere biveje. Vejanlæg i forbindelse med udstykningerne af domænegårdene i ty-

verne satte ingen spor i vejstatistikkerne. Snarere tværtimod. Tyverne og begyndelsen af trediverne var præget af en reduktion af det kommunale bivejsnet.

Stationsbykommunerne, lokale eksempler

En forklaring på de betydelige ændringer i bivejsnettet kræver derfor en nærmere undersøgelse af baggrunden for henholdsvis oprettelser og nedlæggelser i de enkelte tilfælde. En undersøgelse af samtlige ændringer i Haderslev amt ligger uden for rammerne af denne artikel. I stedet har jeg valgt at undersøge baggrunden for ændringerne i stationsbykommunerne Gram, Rødding, Skodborg, Sommersted, Toftlund og Vojens. De seks sognekommuner kan på ingen måde betegnes som typiske endsige betragtes som gennemsnitskommuner. Hvilke sognekommuner kan i øvrigt det? Sognekommunerne er interessante derved, at de rummer større befolkningskoncentrationer med en betydelig koncentration af forskellige erhvervsvirksomheder i forhold til resten af de sønderjyske sognekommuner. Sammen med Tinglev og Skærbæk i Tønder amt samt Tandslet i Sønderborg amt havde de ni sognekommuner, som udgjorde 7.3% af samtlige sognekommuner i landsdelen, 25% af samtlige firmaer beliggende i Sønderjyllands sogne- og flækkekommuner ved Genforeningen.³⁸ Vi er dermed i stand til at vurdere det kommunale vejnet i forhold til faktorer som befolkningskoncentration og industrialisering. Med til billedet af stationsbyerne hører, at de generelt fungerede som handelscentrum for oplandet. Den stadig mere intensive produktion inden for landbruget øgede efterspørgslen efter grovvarer, redskaber, maskiner m.m., som ikke mindst i stationsbykommunerne for-

øgede belastningen af de kommunale biveje.

Undersøgelsen er foretaget ved at udskrive samtlige reelle ændringer i længden af de kommunale biveje fra bivejsfortegnelserne fra 1928 til 1953 med angivelse af vejnummer, vejbetegnelse, oprettelses-/nedlæggelsesår, ændringen i vejlængden og endelig de medfølgende bemærkninger, der angiver ændringerne og eventuelle årsager. Dermed er det muligt at foretage en effektiv sammenligning af ændringerne i perioden. I det følgende vil jeg kort søge at sammenfatte ændringerne i de seks kommuner sammenholdt med stationsbyernes udvikling i samme tidsrum.

Vojens

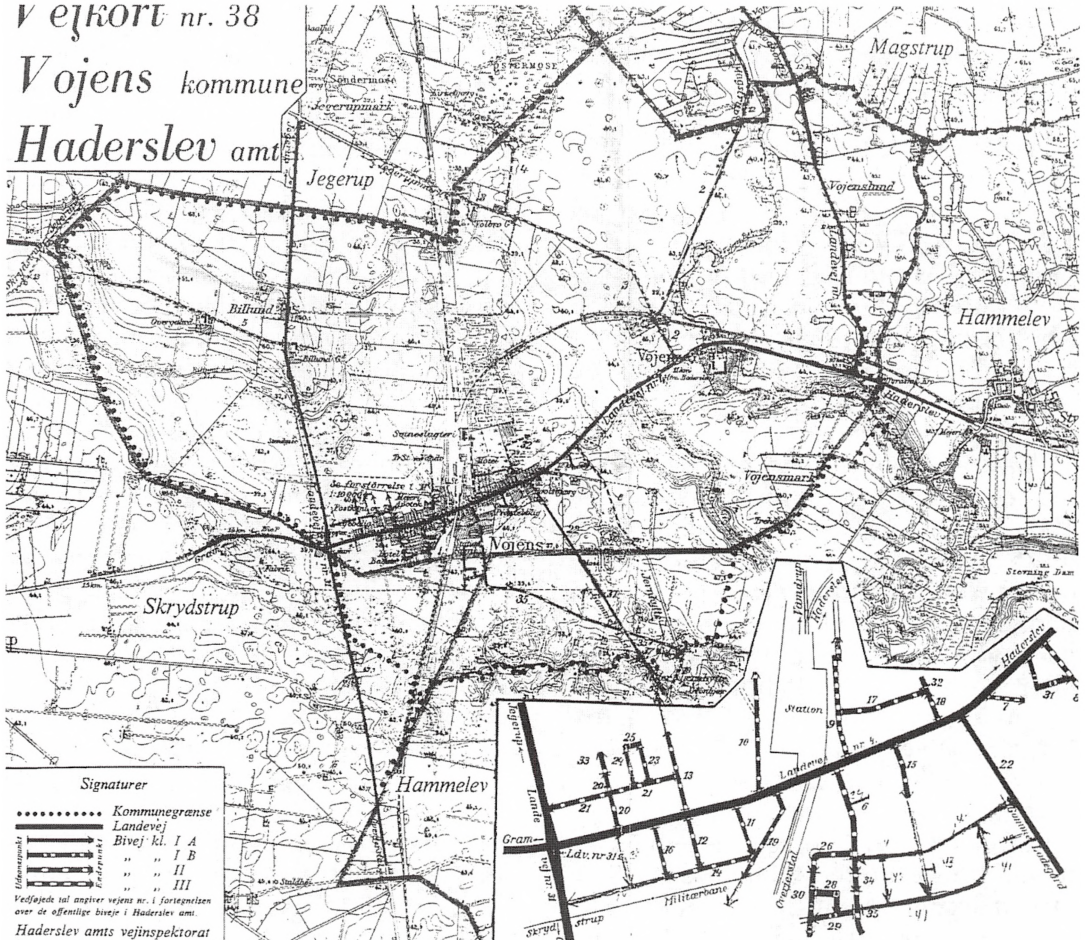
Laurids Skau udtalte i 1862, at *Paa den golde Hede opstaaer aldrig en betydelig Handelsplads, da Jernbanetransporten er altfor kostbar, og Transporten gennem en lidet befolket og ufrugtbar Egn til Stationen for lang.*³⁹ Det skulle som bekendt gå ganske anderledes. Frem for nogen fremstår stationsbyen Vojens i dag med en meget kraftig industriel vækst og den næsthøjeste befolkningstilvækst i Haderslev amt som et af Sønderjyllands mest betydelige vækstcentre. Fra 792 indbyggere ved Genforeningen udviklede byen sig i løbet af de følgende 35 år til at blive amtets ubetingede største stationsby med 2.702 indbyggere i 1955. En eksplosiv vækst på 141%. Væksten kunne byen og sognerådet takke den østjyske jernbane og den betydelige industrielle vækst for, idet halvdelen af byens erhvervsaktive befolkning i begyndelsen af 1960'erne var beskæftigede inden for industri og håndværk.

Den befolkningsmæssige og industrielle udvikling fik afgørende betydning for sognekommunens vejstruktur. Sognekommunen havde den suverænt

Vejkort nr. 38

Vojens kommune

Haderslev amt

Vejkort over Vojens kommune, udarbejdet af Haderslev amts vejinspektorat 1953. Vejkort som dette udgør et nødvendigt supplement til bivejsfortegnelserne. Haderslev amtsråd 1954-64, B12.

største forøgelse af den samlede vej-længde, og væksten kan i overvejende grad lokaliseres i og omkring Vojens by. Alene bivejenes gadenavne indikerer tydeligt bymæssig bebyggelse. Denne antagelse underbygges ved at se på længden af bivejene. De nye biveje var meget korte i modsætning til bivejene på landet. Enkelte steder kan man næsten følge udviklingen i bebyggelsen, når f.eks. Julius Niensensvej i 1953 blev forlænget med ca. 70 m mod nord. I fire tilfælde skyldes forøgelsen af vejlængden dog mindre ændringer af kommunegrænserne i 1950 og 1951.⁴⁰

Rødning

Med 1.132 indbyggere i 1921 var Rødning ubetinget den største stationsby ved Genforeningen. Denne størrelse havde byen bl.a. takket være sin status som administrationsby for Rødning herredsfogderidistrikt og senere Rødning amtsret i den preussiske tid. Foruden de offentlige institutioner kunne Rødning sognekommune med 38 større eller mindre firmaer præstere det absolut største antal firmaer blandt sognekommunerne i Haderslev amt. I forhold til Vojens var Rødning overvejende præget af handel, service

og institutioner samt en række mindre håndværksvirksomheder. Til trods for en ganske markant befolkningsvækst på 56.8% var situationen i slutningen af 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne ikke væsentligt anderledes. Indbyggertallet var i 1955 nået op på 1.776, men Rødding var stadig en by præget af handel og mindre industri- og håndværksvirksomheder. Foruden de allerede nævnte virksomheder kunne Trap Danmark i 1965 bl.a. tilføje en møbelfabrik, en karosserifabrik og et champignongartneri.

Ændringerne i Rødding sognekommunes vejnet begyndte i perioden fra 1933 til 1938 med syv fuldstændige eller delvise nedlæggelser. I de tre tilfælde skyldes nedlæggelserne, at det pågældende vejstykke enten var overgået til Haderslev amt som landevej eller var blevet overflødigt som følge af en nyanlagt landevej. I fire andre tilfælde var der tale om uspecificerede nedlæggelser. Fra 1943 vendte udviklingen. Mens der indtil 1938 kun blev oprettet en enkelt bivej, blev der i de følgende ti år anlagt 13 nye vejstykker. Dog blev der stadig foretaget enkelte nedlæggelser, idet fem veje helt eller delvis blev nedlagt i tidsrummet efter 1943. Af de ca. fire km vej, der i denne periode forsvandt, skyldes hovedparten (ca. tre km), at det pågældende vejstykke enten blev erstattet af en amtslandevej eller indgik som en del af en amtslandevej. Interessant er det imidlertid, at 10 ud af de 13 nyanlæggelser, som det var tilfældet i Vojens, kan lokaliseres i og omkring Rødding by. Lokaliseringen lettes afgørende ved, at der i 1925 blev indført gadenavne i Rødding by. Som i Vojens var nyanlæggelserne udelukkende korte første og anden classes veje.

Toftlund

Stationsbyen Toftlund i sognekommunen af samme navn var med 923 ind-

byggere i 1921 amtets næststørste stationsby. Som de øvrige større stationsbyer kunne Toftlund i de første 35 år efter Genforeningen notere en ganske betragtelig befolkningsvækst på 86.7%. I 1955 lå indbyggertallet på 1.724.⁴¹ Byen havde ved Genforeningen 26 firmaer, helt overvejende handlende og mindre håndværkere. Blandt disse kan nævnes byens apotek, oprettet i 1877, sognets sparekasse, en filial af Handelsbanken, et mindre trykkeri og et mindre cementstøberi. Foruden det private erhvervsliv havde byen en række liberale erhverv og offentlige institutioner. I den preussiske tid var byen først administrationsby for Toftlund herredsfogderi og senere Toftlund amtsret. Efter Genforeningen lå ting- og arresthuset for Nr. Rangstrup og Hvidding herred i Toftlund, ligesom den ene af amtets to amtslandinspektører havde bopæl i byen. Denne position som en vigtig handelsby med en mangesidig erhvervsstruktur havde Toftlund stadig 40 år efter Genforeningen. Industri og håndværk udgjorde nu byens vigtigste erhverv med langt det største antal beskæftigede.

Den industrielle og befolkningsmæssige udvikling undgik lige så lidt som i de to foregående tilfælde at sætte sit præg på sognekommunens vejstruktur. For Røddings vedkommende startede ændringerne imidlertid med, at 2.750 m vej forsvandt fra sognekommunens bivejsfortegnelse som følge af en opgradering af to vejstykker til amtslige landeveje i 1933. I 1943 blev yderligere 2.770 m enten opgraderet til landevej eller slettet af de offentlige vejfortegnelser, og endelig blev der 10 år senere nedlagt 2.030 m vejstrækning. Inden dette tidspunkt var der allerede en modgående udvikling i gang. Igen var det stationsbyen, der satte sit præg på vejudviklingen, i alt fald vurderet ud fra antallet af nye kommunale veje. Metermæssigt kunne de korte veje og gader i Toftlund ikke måle sig

med de væsentlig længere vejanlæg på landet. Med en enkelt, men lang undtagelse på 3.440 m var vejanlæggene alle et resultat af byudviklingen i Toftlund.

Skodborg

Skodborg var ved Genforeningen en forholdsvis stor stationsby med 548 indbyggere, stærkt præget af handel og håndværk. I 1920 kunne man blandt byens virksomheder finde to savværker, to manufakturhandlere, Skodborg sogns Sparekasse samt 16 andre mindre forretninger og håndværksvirksomheder. I 1955 var byen vokset til 808 indbyggere, svarende til en vækst på 47.4%. Det placerede Skodborg som den af de seks stationsbyer, der havde den mindste befolkningstilvækst. I begyndelsen af 1960'erne var det stadig den mindre handel og håndværk, som dominerede i sognet. Ganske karakteristisk for Skodborg sogns industrielle udvikling var isoleringsfabrikken 'Nitrofen' således den eneste virksomhed i Skodborg sogn, som særskilt blev nævnt ved navn i Trap Danmarks femte udgave fra 1965.

Hvis man ellers kan kalde en befolkningsvækst på 47.4% beskeden, så er det formentlig en af forklaringerne på, at Skodborg i perioden frem til 1953 er noteret for et fald på 15% i den samlede længde af de kommunale biveje. Udviklingen indtil 1953 adskiller sig også fra de største stationsbyers vejstruktur. Mens ændringerne i de større stationsbykommuner falder i to perioder, henholdsvis før og efter 1943, så finder man i Skodborg tre femårsperioder med betydelige ændringer. Først femåret 1928 til 1933, hvor vejlængden blev reduceret med 10%. Herefter femåret fra 1933 til 1938, præget af en betydelig udbygning af kommunevejene på 19%, og endelig, efter en stilstand, perioden fra 1948 til 1953,

hvor der igen skete en betydelig reduktion af kommunevejene på 14%.

Ser man på de konkrete vejændringer, så skete der i årene op til 1933 en betydelig udtynding i landdistrikterne af de kommunale biveje, fulgt af en række vejomlægninger. I de fleste tilfælde kan de ikke umiddelbart tilskrives opbygningen af et landevejsystem efter Genforeningen, men da vejbyggeriet satte ind fra 1933 til 1938, skete det tilsyneladende efter en ganske veltilrettelagt plan, så sognekommunen blev forsynet med et net af overordnede biveje. Det var derfor naturligt, at flere af disse førsteklasses biveje i perioden fra 1948 til 1953 blev opgraderet til landeveje, således bivej nr. 33 (fra Ribe amtsgrænse mod Rødding). Alene denne opgradering reducerede Skodborgs biveje med 7.760 meter, som anlæggelsen af tre mindre biveje i samme tidsrum langt fra opvejede.

Skodborg sognekommune var fra Genforeningen til 1953 tilsyneladende præget af en betydelig omstrukturering af de kommunale biveje på landet. Derimod fik beboerne i selve Skodborg by ingen nævneværdig glæde af disse ændringer. Den vejudbygning, der formentlig skete i stationsbyen som følge af befolkningsvæksten, måtte de berørte beboere selv betale for. Oplandet stod økonomisk og politisk i 1953 stadig så stærkt i kommunen, at en mere systematisk kommunalisering af bivejene i stationsbyen først fandt sted efter 1953.

Sommersted

Som den mindste af de seks stationsbyer havde Sommersted ved Genforeningen 219 indbyggere. Trods dens relativt beskedne størrelse oplevede byen en eksplosiv befolkningsvækst sammenlignet med de store stationsbyer. I 1955 var byen oppe på 524 indbyggere, hvilket svarede til en vækst på 139%, en vækstrate, der kun blev overgået af

de to deciderede 'industribyer' Gram og Vojens. Væksten i Sommersted kan imidlertid ikke tilskrives en industriel udvikling. Byen var i 1921 domineret af handel og håndværk, og det var den stadig, da Trap Danmark beskrev den i 1965.

Da befolkningsvæksten i hele sognekommunen kun lå på de mere beskedne 13.6%, kunne man forvente at finde det samme mønster i ændringerne af kommunevejene som for de store stationsbyers vedkommende. Sommersted kunne som en af de få sognekommuner præstere en vækst på 14.3% i længden af de kommunale biveje. Perioden fra 1928 frem til 1938 var primært præget af vejnedlæggelser, med to undtagelser. I alt blev der i dette tidsrum nedlagt ca. 5.1 km kommunale biveje, hvoraf alene de 4.4 km blev optaget som landevej nr. 21 (fra Haderslev købstad til Sommersted by). Længden skal ses i forhold til de 240 m biveje, der blev oprettet i samme periode.

Derefter vendte udviklingen fuldstændig, men i modsætning til de foregående eksempler kan vejudbygningen ikke direkte tilskrives befolkningsvæksten i Sommersted by. Vejudbygningen skete helt overvejende på landet. Enten satte befolkningsudviklingen i Sommersted by sig ikke spor, eller også, hvad der er mest sandsynligt, var der tale om private veje, som sognerådet behændigt undlod at opgradere til kommunale biveje. Under alle omstændigheder prioriterede sognerådet en kommunal vejudbygning i de befolkningstynede landdistrikter frem for den tætbefolkede stationsby, hvor 34% af befolkningen boede i 1955.

Gram

Med et areal på 7.872 ha var Gram sognekommune en af amtets største sognekommuner. Følgelig havde Gram sognekommune et betydeligt vejnet på

101 km, der i Haderslev amt kvantitativt kun blev overgået af Agerskov og Vedsted sognekommuner. Til gengæld var størsteparten af vejene (83%) tredje klasses biveje, hvilket formentlig er forklaringen på, at Gram sognekommunes vejudgifter i året 1921/22 var relativt beskedne. Faktisk havde adskillige mindre sognekommuner vejudgifter, der såvel nominelt som målt pr. indbygger lå endog betragtelig over udgifterne i Gram. Sognekommunens største bymæssige bebyggelse bestod ved Genforeningen af Gram, beliggende ved slottet, og den nyere stationsby Gramby lige syd for Gram. Set under ét havde de to bysamfund i 1921 652 indbyggere, som i 1955 var vokset til 1.857, hvilket svarer til en vækst på 184%. Derved havde Gram by den suverænt største befolkningstilvækst i amtet.

Som for Vojens' vedkommende var det industrien, der lagde fundamentet for den eksplosive vækst i Gram. Allerede ved Genforeningen var Gramby præget af flere større industrielle virksomheder. Sognekommunen havde på dette tidspunkt 30 firmaer lige fra den lokale købmand til Gramby Savværk, hvilket gjorde sognet til en af landsdelens erhvervsmæssigt mest differentierede sognekommuner. I begyndelsen af 1960'erne var industrien det absolut dominerende erhverv i Gram. Ved erhvervstællingen i 1960 var 775 af de 1.801 erhvervsaktive således beskæftiget inden for håndværk og industri, mens andre 176 og 147 var beskæftigede inden for henholdsvis handel og transportsektoren.

I forhold til de øvrige stationsbykommuner var den store Gram sognekommune præget af ganske betydelige svingninger i længden af de kommunale biveje. Sognekommunen lagde i tidsrummet fra 1928 til 1933 ud med at reducere vejlængden med 43 km fra 101 km til knap 59 km. I modsætning til, hvad der var tilfældet i Vojens,

Rødning og Toftlund, skyldes nedlæggelserne i denne periode ikke anlæggelsen af nye landeveje eller opgraderingen af kommunevejene til landeveje. De pågældende tredje klasses veje blev rent faktisk fysisk nedlagt eller reduceret til privatveje.

Fra 1933 vendte situationen drastisk. Nu blev sognekommunens biveje forøget med 41,1 km, så vejlængden i 1938 stort set var den samme som ti år tidligere. Forlængelsen blev kortvarig. Fra 1938 til 1943 skar sognerådet atter ned på kommunevejene. Denne gang med 45,2 km. I den forbindelse er det interessant at sammenholde udviklingen inden for vejvæsenet med situationen for de underskudsgivende amtsbaner. I årene 1937 til 1938 blev sognekommunens tre smalsporede amtsbaner nedlagt.⁴² Tilsammen havde de tre baner fire mindre stationer og et trinbræt i Gram sognekommune. Til trods for denne betydelige reduktion af sognekommunens infrastruktur halverede sognerådet i de følgende år det kommunale vejnet. Dog kan bivej nr. 88 syd for Gram, som blev anlagt mellem 1943 og 1948, formentlig ses som kompensation for tabet af jernbanen til Toftlund.

Efter denne zig-zag kurs voksede den samlede vejlængde frem til 1953 med 18,3 km, altså endnu en fremgang, men ikke nok til at opveje tidligere nedskæringer. Af de 34 nye veje i tiden efter krigen kan de 13 umiddelbart tilskrives byudviklingen i stationsbyerne Gram og Gramby efter 1943. Den eksplosive vækst i stationsbyerne satte her uundgåeligt sine spor på det kommunale vejnet, men i modsætning til de foregående eksempler var størsteparten af de nye veje imidlertid beliggende på landet.

En forklaring på i alt fald en del af de nyanlagte veje på landet er de statslige udstykninger. Domænegårde havde sognekommunen ingen af, men i kraft af jordlovgivningen fra henholds-

vis 1929 og 1936 skete der fra 1929 til 1950 enkelte mindre udstykninger. Sammenholder man placeringen af udstykningerne med vejudbygningen i samme periode, så kan en række af de nye vejanlæg i perioden fra 1933 til 1943 ved Gramby og Vester Lindet entydigt tilskrives disse udstykninger.⁴³ Nu gør én svale ikke nogen sommer. De pågældende udstykninger forklarer langt fra alle vejanlæg på landet og slet ikke de mange nedlagte veje. Til trods for det betydelige sammenfald med de generelle økonomiske konjunkturer, så kan svingningerne i længden af de kommunale biveje ikke tilskrives en konjunkturregulering af vejudgifterne fra sognerådets side. Det er ikke de samme veje, som blev nedlagt i dårlige tider og oprettet i gode tider.

På trods af dette og den fatale mangel på ældre vejkort fra Gram kommune kan vi ved at udelukke de forskellige forklaringsmodeller alligevel give en sandsynlig forklaring på det tilsyneladende besynderlige forløb i Gram. Der er ud fra det ovenstående ingen tvivl om, at det kommunale vejnet i Gram undergik en særdeles kraftig omstrukturering efter Genforeningen. Hele det gamle kommunale vejsystem med dets svagheder, som det er beskrevet i Erhvervsudvalgets beretning i 1929, blev i løbet af de første 35 år fundamentalt forandret. Tempiene er næppe tilfældige. Først udviklingen i tyverne og begyndelsen af trediverne, hvor man af bitter økonomisk nød reducerede antallet af de dårligste tredje klasses veje. Derpå skabte de stærkt forbedrede vejrefusionsordninger efter 1927 og den sønderjyske jordlov fra 1929 økonomisk mulighed for et nyt og mere sammenhængende kommunalt vejnet i Gram. Den udvikling satte krigen formentlig en bremse for, og i stedet koncentrerede sognekommunen sig om at fjerne de tredjeklasses biveje, der var blevet overflødige efter an-

læggelsen af nye biveje. Udviklingen efter krigen var derimod først og fremmest koncentreret omkring stationsbyen Gram, hvor vi i tiden op til 1953 finder hovedparten af de nye kommunale vejanlæg.

Det nordslesvigske vejnet 1864 til 1920

I det forestående har jeg præsenteret en række eksempler på ændringer af bivejsstrukturen i Haderslev amt efter Genforeningen. Skal eksemplerne bidrage til den vejhistoriske forskning, må vi søge at skille de situationelle forklaringer fra de strukturelle. Her er det nødvendigt først at se på bivejenes funktion i forhold til den sønderjyske vejhistorie og ikke mindst jernbanerne, som fra midten af 1800-tallet begyndte at konkurrere med vejene om landtransporten.

Med anlæggelsen af den første jernbane i hertugdømmerne mellem Alto-

na og Kiel i 1844 havde landevejene fået et slagkraftigt og hurtigt alternativ. Forholdet mellem landevejene og jernbanerne var og er stadig et hadkærlighedsforhold. Inden opfindelsen af bilen udgjorde jernbanen et hurtigt alternativ, der tillige havde en langt større transportkapacitet end den traditionelle hestetrukne landtransport. Jernbanens achilleshæl var dog dens anlægsomkostninger. Endvidere er jernbanens knudepunkter, stationerne, helt afhængige af det lokale vejnet, der skal føde jernbanen med passagerer og gods. Derfor blev jernbanen aldrig et reelt alternativ for det helt lokale transportbehov, og efter fremkomsten af bilen blev jernbanen i løbet af det 20. årh. med undtagelse af hovedstadsområdet alene forbeholdt fjerntrafikken. Ikke desto mindre blev der i slutningen af 1800-tallet og i de første årtier af 1900-tallet udfoldet store anstrengelser for at få opbygget et finmasket net af lokale jernbaner.

For Sønderjyllands vedkommende

Anlæggelsen af en ny vej i Dover, Lintrup sogn i Haderslev. Billedet er udateret, men formentlig taget efter Genforeningen. Foto: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

satsede de preussiske myndigheder voldsomt på en udbygning af smalsporede kredsbaner, der skulle efterkomme landbefolkningens transportbehov. Jernbanedirektør Kuhrt udtalte således ved et møde i Aabenraa i 1892, at *En sporbane er overhovedet for tiden det mest fuldkomne middel til en lokal samfærdsel.*⁴⁴ Selv om myndighederne ikke åbenlyst reklamerede med det over for Nordslesvigs dansksindede befolkning, så skulle jernbanerne også bidrage til en fortyskning af befolkningen. Resultatet blev et net af kredsbaner, der i Nordslesvig ved Genforeningen havde en samlet længde på 347 km. Heraf lå hovedparten, de 211 km, i Haderslev kreds. Starten blev givet med den preussiske lov om småbaner fra 1892. Loven skulle skabe småjernbaner, der kunne træde i stedet for bilandevejene og lette forbindelsen mellem landsby og købstad.⁴⁵ Økonomisk blev det omfattende net af smalsporede kredsbaner aldrig nogen succes, og da amterne efter Genforeningen overtog banerne efter deres forgængere, kredsene, udviklede de sig til et økonomisk mareridt. For Haderslev amts vedkommende blev banerne nedlagt i perioden fra 1932 til 1939.

Udbygningen af jernbanenettet skete imidlertid på bekostning af landevejene. Amtsvejinspektør B. Poulsen kunne få år efter Genforeningen formentlig til sin egen overraskelse konstatere: *Mindre naturligt er det derimod, at Landevejsnettet uden for Haderslev Kreds i 1920 i Hovedsagen saa ud, som det saa ud, da det danske Ingeniørkorps i 1864 afleverede det til de tyske Myndigheder.*⁴⁶ Da de preussiske myndigheder stort set ikke fulgte de danske vejplaner op, blev konsekvensen et ulogisk og nærmest ubrugeligt landevejsnet. Som eksempel kan nævnes, at landevejen mellem Arrild og Hellevad 'svævede i den fri luft' uden videre forbindelse med det øvrige landevejsnet. Det ufuldstændige lande-

vejsnet kunne naturligvis ikke undgå at give anledning til betydelige praktiske problemer. Således kunne man ikke komme fra Tønder til Sønderborg, Aabenraa eller Haderslev ad landevejen. Endvidere var det meget karakteristisk for myndighedernes indstilling, at de var yderst karrige med at udbygge provinslandeveje nordpå til Kongeriget. Således havde hverken Skodborg eller Foldingbro hoved- eller provinslandeveje mod nord.

Oven i de mere strukturelle problemer kom den manglende vedligeholdelse af landevejsnettet under krigen, så landevejene ved Genforeningen befandt sig i en elendig tilstand. Kun i Haderslev kreds skete der en udbygning af landevejssystemet, men karakteristisk for det centralistiske preussiske styre skete udbygningen overvejende som 'fangarme' fra Haderslev og kredsens andre mindre administrative centre og stationsbyer.⁴⁷ På baggrund af det ovenstående er det ikke overraskende, at der heller ikke skete væsentlige ændringer af vejloven for Slesvig og Holsten fra 1842.⁴⁸ Den var stort set gældende, indtil den ved Genforeningen blev ophævet med indførelsen af den ikke væsentlig yngre danske vejlov fra 1867.

Lokalt betød den preussiske kommunale struktur med mange meget små vejkommuner (vejforbund), som ofte var på størrelse med ejerlavet, at der blev skabt og fastlåst et system af biveje, som varetog meget lokale interesser (læs ejerlavets/landsbyens), men uden hensyn til en større vej mæssig helhed. Resultatet blev et stærkt 'lokaliseret' net af biveje, som administrativt nok passede ind i den preussiske kommunale forvaltningsstruktur, men som funktionelt mere passede til transportbehovet før udskiftningerne end til transportbehovet i det danske samfund ved Genforeningen. Mange af kommunevejene var derfor ved Genforeningen aldeles ubrugelige og over-

Anlæggelsen af »Minutvejen« i Ensted sogn ca. 1935. Vejen indgik som en del af den store vejplan for udbygningen af landevejene i Sønderjylland, som Ministeriet for offentlige Arbejder og de sønderjyske amter aftalte i 1921. Det kryptiske navn fik vejen af lokalbefolkningen, som mente, at der nok blev anvendt lidt rigeligt med penge på en vej, der kun gav en minimal besparelse i rejsetiden. Ikke desto mindre var det veje som denne, der efter Genforeningen bidrog til at gøre mange af de snoede kommuneveje overflødige. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

flødige for de langt større danske sognekommuner.

Samtidig med den manglende tilpasning til de ændrede transportbehov fastholdt den administrative struktur en vej­mæssig overkapacitet som følge af den manglende koordination af vej­føringen mellem to eller flere vejkom­muner. At der vitterlig var tale om be­tydelige koordinationsproblemer, giver antallet af vejkommuner i Haderslev kreds et tydeligt vidnesbyrd om. Kredsen havde fra 1867 til 1920 87 vejkom­muner, hvoraf 72 eller 82,8% omfatte­de en enkelt landkommune, mens kun 15 vejkommuner omfattede hele sog­net.⁴⁹ Alene Gram sognekommune, hvor vi kunne notere en betydelig om­kalfatring af bivejsnettet efter Genfor­eningen, havde i den preussiske tid

seks vejkommuner, nemlig Gram (1229 ha), Gramby (813 ha), Enderup­skov (1932 ha), Kastrup (1606 ha), Ti­set (1857 ha) og Vester Lindet (796 ha).⁵⁰ Så små enheder var muligvis ef­fektive i det gamle landbrugssamfund, hvor det lokale trafikbehov i højere grad var centreret omkring landsbyen. Derimod var de komplet uegnede til at varetage en blot nogenlunde effektiv vejadministration i et samfund, hvor en stadig større del af vejtrafikken be­vægede sig uden for ejerlavets snævre grænser.

Mens de sønderjyske sognekommuner ved Genforeningen sad med et anakronistisk net af utidssvarende biveje, sad amterne i Sønderjylland på deres side med et usystematisk og mangelfuldt landevejssystem. Ved

Genforeningen stod det derfor klart, at der måtte foretages betydelige investeringer for at bringe det sønderjyske vejnet op på et kvantitativt og kvalitetsmæssigt niveau, der som et minimum svarede til vejnettet i Ribe og Ringkøbing amter. Efter en besigtigelse af de sønderjyske landeveje i sommeren 1920 indgik de sønderjyske amter og Ministeriet for Offentlige Arbejder i april 1922 derfor en aftale, hvorefter staten over en tolvårig periode indskød 12 mill. kr. i det sønderjyske landevejsnet. Målsætningen var en forøgelse af det samlede sønderjyske landevejsnet med 834 km, hvoraf alene de 428 km skulle tilvejebringes ved at opgradere kommunale, primært første klasses biveje til amtslige landeveje.⁵¹

Det var næppe spareiver, som lå bag den betragtelige opgradering af de kommunale biveje til landeveje. Den mangelfulde og ulogiske landevejsstruktur i Nordslesvig under det preussiske styre stoppede ikke vejtrafikken. Behovet eksisterede uanset den manglende udbygning af landevejene. Det tvang formentlig landkommunerne i den preussiske tid til at udbygge og vedligeholde et system af større kommunale veje, der i mange tilfælde kun i mindre grad eller slet ikke havde rod i et lokalt trafikbehov, men i stedet skulle betjene fjerntrafikken. Resultatet af den store vejplan fra 1922 var, som vi har set i en række af de ovenstående eksempler, en betydelig reduktion af de kommunale biveje. Fordelt på de enkelte vejklasser gik det hårdest ud over sognekommunerne første klasses biveje, som blev kraftigt reduceret. Udviklingen kom næppe ubelejligt for mange kommunkasserere, der øjnede en oplagt chance for at reducere de kommunale udgifter.

Parallelt med denne opgradering af de bedste sognekommunale biveje til landeveje måtte mange af sognekom-

munerne foretage en kraftig omstrukturering af bivejsnettet, så der blev skabt et mere helstøbt, men samtidig væsentlig kortere vejnet. I første omgang nøjedes mange sognekommuner i tyverne med at skære ned på de mest overflødige biveje af bitter økonomisk nød. Da de økonomiske muligheder i slutningen af tyverne og begyndelsen af trediverne blev betydelig forbedret i kraft af de statslige refusions- og tilskudsordninger, påbegyndte sognekommunerne en hastig opbygning af et tidssvarende, sammenhængende bivejsnet. Denne proces var ved begyndelsen af anden verdenskrig de fleste steder så fremskreden, at mange sognekommuner under krigen kunne foretage en yderligere reduktion af de forældede kommunale biveje.

Frem for noget var det denne omstrukturingsproces, som bidrog til den kraftige reduktion af de kommunale biveje. Det ligger implicit i den store vejplan, efter hvilken der skulle nedlægges 56.3 km biveje i Haderslev amt. Det tal skal sammenholdes med den faktiske reduktion på 231,5 km i perioden fra Genforeningen indtil 1953. Selv om tallet ikke tager højde for opgraderinger af biveje til landeveje i tiden efter den store vejplan og de mange mellemregninger, som slutresultatet dækker over, så giver det alligevel et godt udtryk for omfanget og konsekvenserne af den omstillingsproces, det kommunale bivejsystem i 1953 havde gennemløbet siden Genforeningen.

Land-by

Omkring 1950 var denne omstillingsproces for længst afsluttet. Fra slutningen af anden verdenskrig var ændringerne i sognekommunerne vejnet yderst beskedne og kan i de fleste tilfælde karakteriseres som småjusteringer. I stedet var det forholdene i de

større bysamfund, der satte dagsordenen på vejområdet. Efter den kraftige udtynding af bivejene i landdistrikterne begyndte der i de større stationsbykommuner en betydelig kommunalisering af vejene i stationsbyerne.⁵² Da gader og veje i byerne ofte er kortere end bivejene på landet, gav forskydningerne intet eller kun ringe udslag i vejstatistikken. Dermed opstår den paradoksale situation, at de to strukturelt forskellige situationer i de rene landkommuner og stationsbykommunerne statistisk set ligner hinanden til forveksling. Det bør fremover mane til en vis forsigtighed i brugen af bivejsfortegnelserne.

Der var på ingen måde tale om nogen automatisk sammenhæng mellem de erhvervs- og befolkningsmæssige forskydninger. Som eksemplerne fra Skodborg og Sommersted viser, blev en bymæssig udvikling i stationsbyerne ikke nødvendigvis fulgt op af sognekommunen. Udbygningen af gadenettet i stationsbyerne og andre større bysamfund var en ømfindelig brik i den politiske magtkamp mellem land og by, der fandt sted i mange sognekommuner med større bykoncentrationer. Vejudgifterne udgjorde en betydelig andel af de kommunale udgifter, og brydningerne vedrørende de for landbefolkningen så eksotiske fænomener som fortove, gadelys og kloakering i stationsbyerne kunne være betydelige. Ønskerne blev fra Socialdemokratiets side ofte fremført i tilknytning til krav om kommunale beskæftigelsesprojekter.⁵³ Det er næppe helt tilfældigt, at gade- og vejudbygningen i undersøgelses-

sens mindste stationsbyer, Skodborg og Sommersted, var yderst beskedene, mens industribyen Vojens oplevede en eksplosiv vækst i antallet af kommunale gader og veje.

Udviklingen i de sønderjyske sognekommuner er i den henseende næppe noget særsyn. En systematisk udbygning af de kommunale biveje i de større provinsbyers industri- og villakvarterer satte først for alvor ind i slutningen af 1950'erne og 1960'erne. Indtil da var gaderne i villakvarterer og deres vedligeholdelse alene et anliggende for vejens beboere.

Afrunding

I det ovenstående har jeg søgt at henvende opmærksomheden på de anonyme bivejsfortegnelser, der som mange andre småtryk ofte har det med at forsvinde i den grå zone mellem de egentlige arkivalier og bøgerne. Mulighederne er mangfoldige. Jeg har på baggrund af min egen forskning søgt at give et bud på en metode, der rækker videre end lange empiriske beskrivelser af sognekommunernes biveje. For Haderslev amts vedkommende spiller de såkaldte 'særlige sønderjyske forhold' en betydelig rolle, men overskrider vi Kongeåen, så har vi for enkelte amters vedkommende rækker af bivejsfortegnelser tilbage til midten af 1800-tallet. Her har vi helt anderledes gode muligheder for at undersøge, hvorledes sognekommunernes bivejsstruktur tilpasser sig de samfundsmæssige ændringer.

Oversigt over bivejsfortegnelser

De lidt kuriøse bivejsfortegnelser har mange anvendelsesmuligheder – men hvor finder man dem? Som trykte fortegnelser burde de komplette rækker findes på Det Kongelige Bibliotek, men det er ikke altid tilfældet. Trods afleveringspligten har ikke alle bivejsfortegnelser fundet vej til Det Kongelige Bibliotek; en del kan dog findes på Statsbiblioteket i Århus. Herefter går vejen til Statens Arkiver. Her har landsarkivernes biblioteker enkelte bivejsfortegnelser stående. Har man derfor brug for lige netop disse fortegnelser, som er angivet i den nedenstående registratur, så er Det Kongelige Bibliotek, Statsbiblioteket eller det pågældende Landsarkiv den letteste mulighed. Anderledes forholder det sig, hvis den ønskede fortegnelse ikke findes et af de pågældende steder, eller man skal anvende de tidligste bivejsfortegnelser fra 1877 til 1892. Så går vejen primært over Rigsarkivet.

Bivejsfortegnelserne fra 1877, 1882 og 1887 befinder sig i Generalstabens arkiv. Fra 1892 til 1949 ligger fortegnelserne i Overvejinspektoratets arkiv og efter 1949 i Vejdirektoratets arkiv. En parallel mulighed er Generalstabens arkiv, som efter 1892 modtog mindst to eksemplarer af bivejsfortegnelserne. Det må dog af praktiske grunde anbefales at anvende henholdsvis Overvejinspektoratets og Vejdirektoratets arkiver, som er væsentlig mindre. For tiden fra 1841 til 1877-cirkulæret ligger bivejsfortegnelserne i princippet i amtsrådsarkiverne, ligesom de også burde befinde sig her for tiden efter 1892. Her vil man endvidere kunne finde amtsrådets overvejelser omkring opgradering af privatveje til biveje, anlæggelse af nye og/eller nedlæggelse af ældre biveje. Et interessant perspektiv i den forbindelse er brydningen mellem sognekommunens og amtets vejinteresser. Disse var ikke

altid sammenfaldende. Det gælder ikke mindst omkring klassificeringen af biveje, der spillede en afgørende rolle for fordelingen af udgifterne mellem kommunen og Amtsfonden. Ordningen og kassationer i amtsrådsarkiverne varierer imidlertid stærkt fra amt til amt. Man kan derfor ikke på forhånd tage det for givet, at fortegnelserne rent faktisk befinder sig i det pågældende amtsrådsarkiv. Er man kun interesseret i bivejsfortegnelsen fra et enkelt sogn, er der endelig den mulighed at konsultere sognerådsarkivet. Her er den godkendte bivejsfortegnelse til tider indføjlet i sognerådets forhandlingsprotokol. Praksis varierer dog stærkt fra sogn til sogn, og ikke alle kommunesekretærer har fundet det nødvendigt at anvende tid og kræfter på dette formål. I visse tilfælde kan man finde trykte bivejsfortegnelser i sognerådsarkiverne. Som hovedregel dukker egentligt vejmateriale dog først op efter århundredskiftet og da oftest meget spredt og tilfældigt.⁵⁴ Som det fremgår af ovenstående, findes samtlige bivejsfortegnelser ikke samlet på ét sted. For at råde bod på dette forhold har jeg udarbejdet en registratur over de bivejsfortegnelser, som befinder sig på det Kongelige Bibliotek og Landsarkivernes biblioteker. De bivejsfortegnelser, der ikke er angivet i registraturen, må søges i arkiverne efter de retningslinier, der er angivet ovenfor.

Registratur over bivejsfortegnelser ved Det Kongelige Bibliotek og landsarkiverne.⁵⁵

Assens amt:
1878; 1883; 1888; 1893; 1898; 1903;
1908; 1913; 1918; 1923; 1928;
1933; 1943; 1950.

Bornholms amt:

1878; 1888; 1893; 1897¹; 1902¹; 1907¹;
1912; 1922¹; 1934; 1937¹; 1942²; 1947¹;
1952¹.

Frederiksborg amt:

1893; 1897¹; 1903; 1907; 1912; 1917¹;
1922¹; 1927; 1937¹; 1942¹; 1947¹; 1952.

Haderslev amt:

1922/23; 1928; 1933; 1938/39; 1943/44;
1948/49; 1953/54⁵.

Hjørring amt:

1874; 1877; 1882; 1887; 1892; 1897;
1902; 1907; 1917.

Holbæk amt:

1852-54¹; 1858-60; 1867-69 (1868-
1872)¹; 1872; 1877-82¹; 1883-87; 1887-
92¹; 1893-97¹; 1898-1902; 1903-07;
1908-12; 1913-17; 1918-22; 1923-27;
1928-32; 1933-37; 1938-42; 1943-47;
1948-52; 1953-57.

Københavns amt:

1868; 1883; 1889; 1892; 1897; 1902;
1907; 1912; 1917; 1922; 1927; 1932;
1937; 1942; 1948.

Rapporter over Københavns amts bi-
vejes tilstand:

1887-88; 1893; 1894-95; 1895-96; 1896-
97; 1897-98; 1898-99; 1899-1900; 1900-
01; 1901-02; 1902-03; 1903-04; 1904-
05; 1906-07; 1907-08; 1908-09; 1909-
10; 1910-11; 1911-12; 1912-13; 1913-
14; 1915; 1915-16; 1916-17; 1917-18;
1918-19; 1919-20; 1920-21; 1921-22;
1922-23; 1923-24; 1924-25; 1925-26;
1926-27; 1927-28; 1928-29; 1929-30;
1930-31; 1931-32; 1932-33; 1933-34;
1934-35; 1935-36.

Maribo amt:

1882¹; 1897¹; 1902¹; 1907¹; 1912¹;
1917¹; 1922¹; 1927; 1932; 1937¹; 1942;
1947; 1952.

Odense amtsrådsreds:

1878; 1893; 1898; 1903; 1908; 1913;
1918; 1923; 1928; 1933; 1939; 1943;
1948; 1953.

Præstø amt:

1877¹; 1884; 1889; 1892; 1897¹; 1902¹;
1907¹; 1912¹; 1917¹; 1922; 1927; 1932;
1937¹; 1942; 1947; 1952.

Randers amt:

1868 ('fortegnelse over offentlige veje i
Randers amt'); 1873; 1878; 1888; 1893;
1898; 1903; 1908; 1912; 1917; 1922;
1927; 1932; 1937; 1942; 1947.

Ribe amt:

1850-52; 1873; 1883 (kun 1. classes bi-
veje); 1898; 1902; 1908; 1913; 1918;
1923; 1928; 1939; 1943; 1953/54.

Ringkøbing amt:

1894; 1897; 1907; 1912; 1919; 1924;
1927; 1932; 1937; 1942; 1947; 1952.

Roskilde amt:

1865-68; 1868-73; 1873-78; 1878-83;
1883-88; 1888-93; 1892; 1897; 1907;
1912; 1917; 1922; 1947.

Skanderborg amtsrådsreds:

1897; 1902; 1907; 1912; 1917; 1922;
1927; 1932; 1937; 1942; 1947; 1952.

Sorø amt:

1903; 1908; 1913; 1917¹; 1923¹; 1927¹;
1933; 1938; 1943; 1948; 1953.

Svendborg amt:

1894; 1897; 1902; 1907; 1912; 1917;
1922; 1932; 1948; 1953-57.

Sønderborg amtsrådsreds:

1927⁶; 1932⁶; 1937⁶; 1942⁵; 1947⁵;
1952⁶.

Thisted amt:

1883; 1888; 1903; 1908; 1914; 1923-24;
1927; 1932; 1937; 1942; 1947; 1952.

Tønder amt:

1928-29; 1933-37; 1938-42; 1943-48;
1948-52; 1953-57.

Vejle amt:

(1867)⁴; 1873⁴; 1879⁴; 1888⁴; 1892³;
1897³; 1902³; 1907³; 1912⁴; 1917; 1922³;
1927³; 1932³; 1937³; 1947; 1950⁴; 1952³.

Viborg amt:

1892; 1897; 1902; 1907; 1912; 1917;
1922; 1927; 1932; 1937; 1942; 1945;
1952; 1964.

Aabenraa amtrådsreds:

1925⁶; 1932⁶; 1937⁶; 1942⁵; 1947⁵;
1952⁶.

Ålborg amt:

1901; 1903; 1908; 1914; 1918; 1922;
1927; 1932; 1937; 1942; 1947.

Århus amtsrådsreds:

1849; 1857; 1878; 1883; 1893; u.år. (før
1900).

Hvor intet andet er anført, findes bi-
vejsfortegnelsen på Det Kongelige Bib-
liotek, Småtryksafdelingen.

- 1) Findes også på Landsarkivet i Kø-
benhavn.
- 2) Findes kun på Landsarkivet i Kø-
benhavn.
- 3) Findes også på Landsarkivet i Vi-
borg.
- 4) Findes kun på Landsarkivet i Vi-
borg.
- 5) Findes også på Landsarkivet i Aa-
benraa.
- 6) Findes kun på Landsarkivet i Aa-
benraa.

Landsarkivet i Odense ligger ikke inde
med bivejsfortegnelser.

Noter:

1. Artiklen er et delresultat af mit projekt
»Praktisk Genforening«. Statens Humani-
stiske Forskningsråd takkes hermed for sin
støtte til projektet.
2. En selektiv bibliografi over den omfattende
hærvejslitteratur findes i Kim Furdal: I
Hugo Matthiessens spor, *Sønderjyske Årbø-
ger* 1991, s. 5-22.
3. Alex Wittendorff: *Alvej og Kongevej. Studier
i samfærdselsforhold og vejenes topografi i
det 16. og 17. århundrede*, Skrifter udg. af
Det Historiske Institut ved Københavns
Universitet bd. IV, 1973, s. 308f.
4. Forordning af 13.12.1793 om vejvæsenet i
Danmark. Ni år tidligere havde Slesvig fået
sin vejreform. Wegeverordnung vom 29.12.
1784 für das Herzogthum Schleswig, *Chro-
nologische Sammlung* 1784, s. 220-248.
5. J.H. Jensen: *Landsbylærer i genvundet
land*, 1977, s. 52.
6. Forordning af 29. september 1841 indehol-
dende adskillige nærmere bestemmelser af,
hvad i forordning af 13. december 1793, ang.
vejevæsenet i Danmark er foreskrevet om
vejarbejde og vejudgifternes fordeling m.m.
§ 28.
7. Lov af 21. juni 1867 om bestyrelsen af vej-
væsenet og udredelsen af bekostningerne
samt udførelsen af arbejdet ved offentlige
vejes anlæg, istandsættelse og vedligehold-
else § 6.
8. N. Møllmann og S.A. Hjermov, red.: *Hånd-
bog for danske kommuner* III, 1955, s. 1077.
9. Sst. s. 1073f.
10. Som man ved selvsyn kan konstatere i den
nedestående fortegnelse, svarede virkelig-
heden dog ikke altid til lovens bogstav.
11. Indenrigsministeriets cirkulære nr. 123 af
13. juni 1877.
12. Lov nr. 95 af 29. marts 1957 om bestyrelsen
af de offentlige veje § 14.
13. Lov nr. 312 af 9. juni 1970 om offentlige veje.
14. Indenrigsministeriets cirkulære nr. 40 af
20. marts 1878.
15. Indenrigsministeriets cirkulære nr. 79 af
13. maj 1891. Ved samme lejlighed påbe-
gyndte Indenrigsministeriet udarbejdelsen
af femårige 'Generalrapporter over Kongeri-
gets landeveje'. Cirkulære nr. 78 af 13. maj
1891.
16. Lov nr. 95 af 29. marts 1957 om bestyrelsen
af de offentlige veje § 8 og § 14 stk. 4.
17. Lov nr. 312 af 9. juni 1970 om offentlige veje
§ 8.
18. Cirkulære nr. 11 af 22. januar 1973 om ret-
ningslinierne for udarbejdelse og offentlig-
gørelse af fortegnelser over offentlige veje.
19. Tilsvarende skulle ske med amtsrådsred-
sens fortegnelser over amtets landeveje og

- de hovedlandeveje, der var beliggende i amtet.
20. Møllmann og Hjermov (se note 8) s. 1077.
  21. E. Hammerich: *Vejvæsenet*, 1892, s. 183-186.
  22. Cirkulære nr. 266 af 10. august 1943: Vejregler. Normer for anlæg, udvidelse og ombygning af veje, gader og stier, s. 6. Sønderborg amtsråd j.nr. A-1-20-52.
  23. E.A. Abitz skriver om disse regler: *Foreløbig er det dog kun en rent intern klassifikation i forholdet mellem kommunerne og de tilsynsførende myndigheder; men i modsætning til den officielle inddeling i bivejsfortegnelserne må man regne med, at den i praksis kan have en ikke uvæsentlig betydning*, Møllmann og Hjermov (se note 8) s. 1078.
  24. Bivejsfortegnelse for Haderslev amt 1938, Vojens sognekommune.
  25. *Beretning afgiven af Det sønderjyske Erhvervsudvalg 1928-29*, 1929, s. 20.
  26. Klassifikationen bygger på Indenrigsministeriets klassifikationsprincipper.
  27. Da amtsskatterne i Sønderjylland i modsætning til den øvrige del af landet stort set kun blev pålagt sognekommunerne, har det af hensyn til sammenligningen med den øvrige del af landet været nødvendigt at trække sognekommunernes udgifter til amtsfonden ud af regnskaberne.
  28. Haderslev amtsrådsarkiv fag 3, nr. 5.
  29. J.H. Jensen (se note 5) s. 147.
  30. N.H. Jacobsen: *De nordslesvigske jernbaners udvikling 1864-1920, Sønderjyske Årbøger 1976*.
  31. Steen Ousager: *På banen? Kommunerne og infrastrukturen, Kommunal opgaveløsning 1842-1970*, red. Jan Kanstrup og Steen Ousager, 1990, s. 206f; Lov nr. 98 af 18. april 1910 om kørsel med motorvogne og motorcykler; Lov nr. 142 af 1. juli 1927 om afgift af motorkøretøjer m.v.; Lov nr. 135 af 28. april 1931 om afgift af motorkøretøjer m.v.
  32. Kim Furdal, upubl. manuskript; Overvejsinspektoratet j.nr. 76/20. Haderslev amtsråd fag 3, nr. 1; Aabenraa amtsråd j.nr. A-IV-18-22; Sønderborg amtsråd j.nr. A-1-30-21; Tønder amtsråd j.nr. B-56-33.
  33. Franz v. Jessen, red: *Haandbog i det slesvigske spørgsmåls historie 3*, 1938, s. 434.
  34. John Skonberg: *Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929, Erhvervshistorisk årbog 1978*, s. 149-178; *Beretning afgivet af Det sønderjyske Erhvervsudvalg 1928-1929*.
  35. *Beretning afgivet af Det sønderjyske Erhvervsudvalg 1928-1929*, s. 21.
  36. Lov nr. 137 af 1.6.1929 om foranstaltninger til fremme af udstykningen i de sønderjyske landsdele.
  37. Lov af 4.2. 1936 om tillæg til lov nr. 137 af 1. juni 1929 om foranstaltninger til fremme af udstykningen i de sønderjyske landsdele.
  38. Kraks sommertillæg 1920.
  39. H.V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland 2*, 1970, s. 608.
  40. Harry Christensen: *Danske landkommuner 1842-1970*, 1976, s. 114; Haderslev amts bivejsfortegnelse 1953.
  41. Christian Kaatmann: *Stationsbyen i Sønderjylland – Toftlund og Hjortkær*, 1985, s. 55.
  42. Amtsbanen Haderslev-Vojens-Gram-Rødding (1899-1938), Gram-Toftlund (1910-1937), Gram-Bredebro (1911-1937).
  43. Jordbrugsdirektoratet i Tønder. Matrikel 1929-50. A.g.II.
  44. B. Poulsen: *De sønderjydske landeveje, Dansk vejtidsskrift 1924*, s. 156.
  45. N.H. Jacobsen: *De nordslesvigske jernbaners udvikling* (se note 30) s. 48.
  46. I den forbindelse er det værd at lægge mærke til den betydelige overensstemmelse mellem linieføringen i Haderslev kreds' vejbyggeri fra 1875 til 1884 og amtsbanernes senere linieføring.
  47. v. Tschirschnitz: *Die Alsener Kreisbahnen. Bericht der Kreis-Kleinbahn-Kommission des Kreises Sonderburg* 1902, s. 3 og 22f.; N.H. Jacobsen: *De nordslesvigske jernbaners udvikling* (se note 30) s. 43ff.
  48. Vejforordning af 1. marts 1842 for hertugdømmerne Slesvig og Holsten.
  49. Man skal her være opmærksom på, at Haderslev kreds ikke fuldstændig svarer til Haderslev amt, men også inkluderede Hvidding herrred.
  50. *Provinzialhandbuch für Schleswig-Holstein*, Kiel 1891, s. 95.
  51. Aabenraa amtsråd j.nr. A-IV-18-22.
  52. Dvs. en indskrivning af de tidligere private veje i bivejsfortegnelsen. Da vi i mange tilfælde må gå ud fra, at der reelt var tale om en kommunal overtagelse af en eksisterende privat vej, er begrebet 'oprette' i denne sammenhæng misvisende.
  53. se f.eks. Carsten P. Rasmussen: *Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990*, 1992, s. 88ff.
  54. Poul Thestrup: *Materiale om infrastrukturen i sognekommunearkiverne til 1933*, red. Poul Thestrup, *Brug sognekommunearkiverne!* Arkivserien nr. 21, 1983, s. 132.
  55. Jeg takker i den forbindelse Ole Degn, Landsarkivet i Viborg, Vibeke Riis, Landsarkivet i København, og Susanne Mortensen, Det Kongelige Bibliotek, for velvillig hjælp ved udarbejdelsen.

Danske husmænd i den politisk korrekte Danmarkshistorie

Erik Helmer Pedersen

Fortid og Nutid juni 1996, s. 129-149

Forfatteren lancerer her »husmandslinjen« som en ny og mere dækkende overskrift for landbrugs- og landbohistorien i den nye danske historieskrivning. Med dette udgangspunkt gennemgår forfatteren landbrugs- og landbohistorien fra 1880'erne frem til 1970 og demonstrerer i hvilket omfang husmanden og landarbejderen har stået i centrum i den radikale historikertradition.

Erik Helmer Pedersen, f. 1932. lektor, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Gårdmænd, husmænd og Thorkild Kjærgaard

I et tidligere nummer af *Fortid og Nutid* indtog jeg som almindelig, arbejdende historiker en vis reservation over for den praktiske nytteværdi af Thorkild Kjærgaards sammenfattende overskrift til nyere dansk landbohistorie.¹ I stedet skitserede jeg et indrømmet ironisk distancerende modbegreb 'husmandslinjen' som forslag til en bedre dækkende forklaringsform for beretningen om det danske landbrugs og landbosamfunds historiografiske placering i nyere dansk historieskrivning. Her gjorde jeg kort gældende, at skildringen af husmændenes moderne historie fylder uforholdsmæssigt mere i Danmarkshistorien end de øvrige grupper af landmænd: godsejerne og især gårdmændene.

På opfordring vil jeg i det følgende søge at uddybe denne påstand. Jeg er ret overbevist om, at Thorkild Kjærgaards i øvrigt så prisværdige forsøg på at karakterisere et længere træk inden for dansk landbo- og landbrugs-historie vender perspektivet den gale vej gennem brugen af udtrykket 'gårdmandslinjen'. Som jeg vil søge at vise, er det tværtom husmændenes og land-

arbejdernes forhold, man i særlig grad har interesseret sig for. Når Thorkild Kjærgaard og ligesindede derefter mønstrer en hel skare kolleger i række og geled og summarisk udnævner dem til gårdmandshistorikere, begår man efter mit skøn uret mod disse forskere og deres indsats.

Men måske er gårdmandslinjen at ligne med en laserstråle over det historiske bondeland, som ingen dødelig endnu har set. I stedet kunne det efter min opfattelse være nyttigt at klarlægge, hvorledes en nyere tids historikere i praksis har grebet den opgave an at skildre landbrugets og landbosamfundets forvandling fra en lerklinet tilværelsesform til et motoriseret, kemikaliseret producentliv. Hvor ligger tyngdepunktet i deres skildring, og hvor har de parkeret deres sociale og politiske engagement?

På den anden side er det ikke min agt at åbne en historikerpolemik af den gængse, vrisne slags med Thorkild Kjærgaard. Hans opsats fra 1979 indeholder mange gode iagttagelser og bærer vidnesbyrd om hans store belæsthed. Desuden er det forfriskende, når han med ikke alt for store mellemrum kaster en brand ind i den måske noget træge danske (landbo)historikerver-

den og derved prøver på at få problemerne stillet op på en ny og ofte ret provokerende måde.

I øvrigt gør Thorkild Kjærgaard mest ud af historieskrivningen om det 18. århundredes landbo- og landbrugs-historie og oven i købet på selektiv basis. Desuden forenkler han efter mit skøn billedet af den faktiske forsknings- og skriveindsats alt for meget. Nok ydes der forskerskikkelsen Fridlev Skrubbeltrang skyldig honnør, men til syvende og sidst indrulleres han uden videre pardon i den store gruppe af meget lidt bevidstgjorte landbohistorikere, som efter Kjærgaards opfattelse har stillet søgelinsen alt for skarpt ind på bondens brede bringe og derved skyder forbi såvel godsejer M. von Dazumal som husmand Jørgen Nielsen Ankerstræde, eller hvad nu de rigtige (?) hovedpersoner hedder.

Naturligvis må en god landbohistorie begynde og slutte med fortællingen om bonden eller gårdmanden, han være sig fæstebonde, andelsbonde eller industribonde, og hvad enten han ses som styret af sin godsejer, sin mejeriformand eller sin bankrådgiver. Men selv om det officielle Danmark indtil for ganske nylig har spejlet sig i korn-glansen fra de danske agre, er landbo- og landbrugshistorien beklageligvis ikke indskrevet med samme lysende nimbus i vor Danmarkshistorie.

Og når det endelig sker, er det enten i en forenklet udgave, der ikke giver læseren nogen klar opfattelse af drivkræfterne bag denne udvikling, eller også tyr man til en beskrivelse af de formelle strukturer, ikke mindst husmandslovgivningen 1899ff. Derved får husmændene en god presse eller i hvert fald en fyldig omtale – på andre gruppers bekostning.

Gårdmændene ses enten lænket til stavnsbåndet eller lykkelig befriet fra samme, og de kaldes først ind på scenen, når man skal fremstille andels-samvirkets nære samvær med vort po-

litiske demokratis historie. Ellers behandles de noget summarisk, specielt hvad angår dette århundredes historie. Man får derfor mistanke om, at de ikke rent politisk har forekommet de samme historikere nær så sympati-vækkende som f. eks. husmændene og landarbejderne.

Ej heller undervurderes statsmagtens og dermed det politiske systems rolle i historien om landbrugets udvikling. Konjunkturerne eller den økonomiske forklaringsmodel spiller nok med, men det er den politisk-sociale historie om de store landboreformer, der skrives om og om igen, blot passende aktualiseret i forhold til den periode, der behandles. Vekselvirkningen konjunkturer-reformer er typisk nok den gængse forklaringsmodel i Grundtvigs fædreland.

En alternativ forklaringsform

I det følgende vil jeg da forsøge at tegne omridset af en alternativ forklaringsform for den moderne landbohistorie i Danmark, sådan som den efter mit skøn har været dyrket siden 100-års jubilæet for stavnsbåndsløsningen. Problemstillingen vil være den, i hvilket omfang de store landboreformer har fungeret som en permanent dagsorden for såvel de politiske magthavere som de historikere og samfundsforskere, som har beskæftiget sig med de danske landboforhold. Disse reformer indeholder ifølge sagens natur økonomiske, sociale og politiske elementer. Økonomien opfattes af forskerne som den grundlæggende drivkraft, politikken som det instrument, der af magthaverne bruges til at fremkalde de nødvendige ændringer af landbrugets grundlæggende strukturer, og det sociale element er de livsvilkår, der opstår i landdistrikterne i konsekvens af interaktionen mellem økonomi og politik.

Denne dagsorden forudsætter som

forklaringsform en arbejdsdeling mellem økonomer og historikere. Økonomerne drøfter emner som produktions- og afsætningsforhold, mens historikerne analyserer de politiske og sociale processer i økonomiens kølvand. Da ingen af disse forklaringer synes at rumme den endegyldige sandhed om udviklingen, kan historikerne med god samvittighed enten nøjes med at beskrive den økonomiske udvikling eller blot tage den for givet med en passende reference til de foreliggende værker herom. Økonomerne kan på samme måde standse deres analyse af de grundlæggende strukturer ved at henvise til de politiske magtforhold, som historikerne forudsættes at behandle i deres værker.

Denne forklaringsform, som jeg, som allerede antydet, lidt udfordrende vil benævne som 'husmandslinjen', bygger på den forudsætning, at husmændene såvel som landarbejderne gennem det meste af det 19. århundrede led under et socialpolitisk efterslæb i forhold til de store landboreformer. Når landboreformerne opfattes som den permanente dagsorden for såvel reformpolitikere som historikere, bliver det en vigtig opgave for sidstnævnte at drøfte det reformpolitiske arbejde, som husmandssagens venner på Rigsdagen rent faktiske gjorde for at rette op på denne skævhed. Som det vil blive vist, forpligter denne opgave de fleste af de historikere, som beken- der sig til den radikale historikertradition, måske den mest markante af de forskellige former for historieopfattelse, som moderne danske historikere har bekendt sig til.

Der forekommer såvel afvigelser fra denne grundopfattelse som forsøg på at forene de forskellige forklaringselementer i en integreret udviklingsmodel for 'landbruget' som helhed. Da disse forsøg ikke synes at være blevet opfattet som helt 'korrekte', hverken almenpolitisk eller fagpolitisk vurderet,

har de ikke fremstået som gyldige alternativer til den radikale historikeropfattelse.

Dansk landbrugs økonomisk-teknologiske udvikling har imidlertid enten bortrationaliseret husmændene eller forvandlet dem til almindelige producercenter uden anden binding til det traditionelle husmandsbegreb end et opretholdt medlemsskab af husmandsforeningerne, nu med navneforandring til Dansk Familiebrug. Dermed opfattes i vor tid begrebet 'husmandspolitik' af husmandssagens traditionelle venner inden for såvel politik som historikerfaget snarere som 'miljøpolitik'. I dette arbejde sættes derfor en tidsgrænse ved udviklingen før 1970, idet det er min agt senere at skildre 'husmandslinjen's forvandling til en samfundskritisk 'miljølinje'.

Falbe-Hansen-syndromet

Efter min opfattelse kan husmandslinjens forankring i den danske muld føres tilbage til den historieskrivning, som blev indledt ved 100-års jubilæet for stavnsbåndets løsning. Med al respekt for bondefrihedens historikere som Edvard Holm og Johannes Steenstrup forekommer det mig, at det er økonomen V. Falbe-Hansen, der har givet den mest prægnante og slidstærke tolkning af de drivende kræfter bag bondestandens forvandling fra en underkuet trældomsskare til frie højskolebønder. Mest prominent er det kommet til udtryk i det banebrydende arbejde over vor nationale statistik² og i det store værk om selve stavnsbåndsløsningen.³

Alle har kunnet bruge deres Falbe-Hansen. Historikerne har ment, at de med god samvittighed kunne overlade det økonomiske aspekt til fagøkonomerne, fordi de havde Falbe-Hansens ord for, at landbolovgivningingen eller den strukturelle udvikling betød

mindst lige så meget som den økonomiske. På deres side kunne økonomerne trøstigt fortsætte med at bearbejde de statistiske data, fordi den økonomiske frihed ifølge Falbe-Hansen var den helt afgørende drivkraft bag bondefrigørelsen. Endelig kunne landbrugserhvervets egne historieskrivere bruge hans resultater som baggrund for at skildre forudsætningerne for det danske husdyrlandbrugs helt unikke udvikling i det 19.-20. århundrede.

Fælles for Falbe-Hansens to store værker er hans betoning af, at landbruget før 1750 stod *paa et yderligere lavt Standpunkt, og syntes at være i fuldstændig, næsten haabløs Stagnation...*⁴ Scenen er sat; det kunne næsten ikke blive værre. Foldudbyttet på bondejord nåede sjældent ud over 4 fold. Kvægpesten og det hollandske kødmarkeds svigten bevirkede i forening, at studeproduktionen gik stærkt tilbage i løbet af det 18. århundrede, men at mejeribrug efter slesvig-holstensk mønster var ved at trænge ind på ikke så få hovedgårde. Alt i alt var tilstanden med Falbe-Hansens foretrukne ordvalg såre slet og ussel: Husdyrenes røgt og pleje, bygningernes indretning og de opnåede priser, og landboforfatningen var *saavel i retlig som i social Henseende... skadelig og uretfærdig...*⁵

Men så begyndte med ét slag de frigørende kræfter at gøre sig gældende. Først kom den åndelige frigørelse, der på det økonomisk-teoretiske område betød, at merkantilismen eller kommandoøkonomien måtte give plads for en virksom sammenfletning af fysio-kratismens og liberalismens læresætninger om frihedens og selvsvirkets undergørende kræfter. Da det heldigvis var synkroniseret med en stærk og vedholdende konjunkturoppgang, kunne regeringens reformprogram over 3-4 runder løsgøre bønderne og dermed den centrale del af landbrugserhvervet fra en lammende spændetrøje.

Resultatet blev en opgangstid som aldrig før set i Danmarks historie. Og reformværkets selvstændige kræfter viste sig med fuld styrke, da konjunkturerne efter 1807 begyndte at vige, en tilstand som varede i næsten 25 år. 1820'ernes landbrugskrise var nok alvorlig i sine virkninger, men den kunne ikke ødelægge selve produktionsstrukturen, formet som den var efter liberale principper, betoner Falbe-Hansen.

Statsmagten kom ganske vist erhvervet til undsætning med forskellige former for støttelovgivning, men ellers var statslige indgreb på det økonomiske område efter Falbe-Hansens opfattelse mere til skade end til gavn. Og da konjunkturerne omkring 1830 atter begyndte at bedres, kunne fremgangen og på lidt længere sigt det uafsluttede reformarbejde fortsætte.

I sine afsluttende kommentarer til værket om stavnsbåndsløsningen karakteriserer Falbe-Hansen tiden 1788-1888 som *Frihedens Aarhundrede...*⁶ Resultatet blev et stærkt stigende høstudbytte og en tilsvarende udvidelse af landbrugseksporten, oven i købet til opadgående priser. Konjunkturoppgangen tegnede sig for en stor del af den rent nominelle formue-tilvækst, hvorimod den reelle især skyldtes frigørelsen af produktivkræfterne eller med andre ord landboreformerne.⁷ Siden 1788 var tilkommet 80.000 nye familiebrug eller 3-400.000 personer, som herigennem fik et tåleligt udkomme. *Der er herved sket en Tilnærmelse til det, som en stor Social-Demokrat opstiller som Maalet, mere Velvære til flere Mennesker...*, konstaterer Falbe-Hansen med tydelig, ja man fristes til at sige socialdemokratisk tilfredshed.⁸

Men midt i glæden over den eksempellose fremgang toner der et mørkere farvet billede frem hos Falbe-Hansen. Mændene bag de store landboreformer nærmest glemte småbrugerne og land-

arbejderne. I løbet af århundredet blev småbrugerstanden imidlertid hanket op af lige dele konjunkturer og fortsatte reformer, så der ikke var nogen synlig forskel på parcellister og mindre gårdbrugere. Men landarbejderne blev delvis ladt i stikken, selv om de også fik del i konjunkturopgangen. Her måtte statsmagten komme en nød-stedt gruppe samfundsborgere til und-sætning, om end man ifølge Falbe-Hansen ikke måtte erstatte 100 års frihedsgrundlag med en ny tvang, der læst i sammenhængen ikke kan være andet end den fremvoksende socialisme.⁹

I Nationaløkonomisk Tidsskrift¹⁰ fik bogen om stavnsbåndsløsningen en absolut velvillig modtagelse, om end man for første dels vedkommende fandt det let stødende at se stavnsbåndets indførelse accepteret som en økonomisk-politisk nødvendighed i en krisesituation som den i 1730'erne. Hvad angik anden del, mente Emil Meyer, at Falbe-Hansen nok havde overbetonet den økonomiske fremgang på bekostning af en tættere analyse af de sociale kalamiteter, den økonomiske frihed skabte i sit kølvand. Det holdes dog forfatteren til gode, at han har anbefalet 'Statsforanstaltninger' til fordel for de nødstedte landarbejdere.

Med disse værker havde Falbe-Hansen skabt den læst, med et finere ord det paradigme, de fleste landbo- og landbrugshistoriske forfattere siden har brugt, når de skulle skildre landbosamfundets vækst siden de store landboreformer, men notabene ud fra den allerede antydede arbejdsdeling, at historikerne især samlede sig om den politiske og sociale historie og økonomerne om den økonomiske udvikling. Landbrugsvidenskabens udøvere så det på deres side som en naturlig opgave for dem at skildre landbrugets erhvervsmæssige udvikling med betoning af landbrugsteknologien

og -økonomien. Desuden kunne de bruge Falbe-Hansen, når det drejede sig om at skildre den berømte omlægning i dansk landbrug fra korndyrkning med salg for øje til animalsk produktion.

I det allerede nævnte værk om Danmarks statistik, Falbe-Hansen og kollegaen Will. Scharling udgav i løbet af 1880'erne, pointeres det kraftigt, at reformarbejdet blev genoptaget efter 1838 i form af flere forordninger om en bedre betryggelse af især fæstebondens rettigheder.¹¹ Desuden søgte man ved love af 1861 og 1872 at sætte fornyet liv i overgangen til selveje, ligesom man bestræbte sig på at få naturaltienden afløst de steder, hvor det endnu ikke var sket. Desuden blev den indre handel liberaliseret. Alt dette var af stor betydning for landbruget, mener Falbe-Hansen.

'Bonden' blev nu forvandlet til 'landmand', og *Landbruget omdannedes fra en traditionel Bedrift til en rationel Industri...*¹² med skoleloven af 1814 og den forudgående landbrugsudvikling i hertugdømmerne og Nordtyskland som nødvendige forudsætninger. Derefter følger en detaljeret gennemgang af de bedre produktionsforhold, landbrugs- og handelsstatistikken synes at afbilde. Beklageligvis gav dette anledning til rovdrift på jordens iboende gødningskraft, men lidt efter lidt lærte man at anvende erstatningsdriftens grundsætninger, først og fremmest i form af flere husdyr og dermed større gødningsproduktion.¹³

En stærkt forøget interesse fra engelsk side for dansk smør gjorde imidlertid i løbet af 1870'erne mejeribruget til et alternativ til kornsalget. *Vort Mejerivæsens Udvikling i de følgende 10 Aar er et af de smukkeste Punkter i vort Landbrugs Historie...*, hedder det helt poetisk i den ellers så nøgterne Falbe-Hansens sprobrug.

Landbrugsstatistikken giver stof til eftertanke

Falbe-Hansens økonomisk-historiske fremstilling på statistisk grundlag satte sig blivende spor hos såvel økonomer som historikere. På økonomisiden udformedes i de kommende årtier et skema for en økonomisk samfundsbeskrivelse, der med Falbe-Hansens arbejder som det historiske grundlag søgte at ajourføre den strukturelle og den produktionsskabende udvikling inden for landbruget og de øvrige erhvervsgrupper.

De første Falbe-Hansen-epigoner var de to økonomer og statistikere Michael Koefoed og Harald Westergaard.¹⁴ Rent indholdsmæssigt lændede de sig kraftigt opad Falbe-Hansens arbejder, men selve fremstillingsformen havde i sin korte og koncise form som forbillede en statistiker af et noget ældre slægtled, Marius Gad.¹⁵ I de to forfatteres historiske afsnit følger de nøje i Falbe-Hansens fodspor, medens de i deres aktuelle skildring gengiver de hovedtal og vurderinger, som er meddelt i den løbende landbrugsstatistik.

I forbindelse med skildringen af husdyrholdets udvikling, fordelt på de enkelte bedriftsstørrelser, noteres det, at de 66.000 husmandsbrug på mere end 2 skp. hartkorn mindst har 2-3 køer, og de små brug i størrelsesordenen 1 fjerdingkar til 2 skp. hartkorn har et par stykker hornkvæg. I det hele taget har husmændene forholdsvis en langt større besætning end andre typer ejendomme, *hvad der yder Husmandsstanden en økonomisk Støtte af vidtrækkende Betydning...*, konstateres det.¹⁶ Underklassen på landet har i det hele taget stået sig godt under den stedfindende omlægning, mener de to forfattere, eftersom manglen på arbejdskraft har fået reallønnen til at stige kraftigt.¹⁷

En samtidig statistiker (og senere politiker), N. P. Jensen, havde på dette

tidspunkt fremlagt en nok så vidtgående vurdering af husmandsbrugets fremtidsmuligheder i form af et større indsamlingsarbejde til Landbokommissionen af 1894, hvis betænkning forelå to år senere. Hans vigtigste opgave var da at klarlægge, hvorfor antallet af huslodder i de nærmest forudgående tiår gik stærkt frem, mens tallet for små kvægbesætninger nærmest gik den modsatte vej.

I et selvstændigt arbejde af senere dato forsøgte N.P. Jensen at få skabt klarhed over det lille brugs seneste udvikling, sammenlignet med bondebruget og det store brug. Hertil benyttede han det originale tællingsmateriale fra landbrugstællingerne i ikke færre end 190 sogne, spredt over hele landet, med hen ved 10% af det samlede landbrugsareal 1881, 1888 og 1893.¹⁸ Inden for såvel markbrug som husdyrbrug mente han da at kunne konstatere, at husmandsbruget uden sammenligning var den mest intensive driftsform, i hvert fald set fra samfundets synspunkt. Til gengæld måtte husmanden ofte nøjes med en nettofortjeneste, der på de dårligere jorder havde svært ved at stå mål med landarbejderens.

Inden for det danske landbrug var der ifølge N.P. Jensen tale om en art arbejdsdeling mellem de forskellige brugsstørrelser. Husmændene overlod som regel opdræt af husdyr til de større bedrifter, men var gennem intensiv fodring og personlig røgt af de indkøbte dyr i stand til at aflukke dem et større udbytte, end tilfældet var på den større bedrift.

I N.P. Jensens konklusion hedder det bl.a., at omlægningen til husdyrproduktion krævede en fleksibilitet og en tilpasningsevne, som det lille brug mestrede bedre end det større. Derfor havde det lille brug et stort forspring, om end storbruget havde en chance for at indhente noget af dette, når først udviklingen var kommet ind i et rolligere leje. Men godsejeren kunne godt

opgive enhver tanke om at nå op på siden af husmanden og den arbejdende bonde, som oven i købet havde den lokale landbrugsindustri som en helt uundværlig forbundsfælle.¹⁹

N.P. Jensens sympati lå som vist helt entydigt hos det lille brug. Det samme kan ikke siges om et officiøst værk fra omtrent samme tid, den af Rudolf Schou redigerede landbrugsbeskrivelse, som blev udformet med henblik på Danmarks deltagelse i verdensudstillingen i Paris 1900.²⁰ På dansk og fransk blev det danske landbrug her præsenteret som en samlet organisme, ét erhverv, om end man fandt det nødvendigt at tildele husmændenes moderne historie en særlig skildring. Denne opgave blev overladt formanden for Foreningen af jyske Landboforeninger, godsejer Carl Bech. Småbruget skulle nu sættes på plads.²¹

Som det var at vente, tog kammerherre Bech sit egentlige udgangspunkt i loven af 1899 om fremskaffelse af jordlodder til landarbejdere. Han definerede med andre ord husmandens rolle nærmest som værende den at fungere som en sæsonarbejder, som med støtte i sin lille jordlod kunne hjælpe det større brug i perioder med spidsbelastning. Modsat N.P. Jensen fandt Bech, at storbruget gav det største udbytte af den investerede kapital. Omvendt kunne husmanden investere så meget arbejde i sin lille bedrift, at det kunne retfærdiggøre den relativt store investering, som nødvendigvis skulle foretages på de mange små bedrifter. Uden at polemisere åbent med tilhængerne af en husmandsvenlig jordlovgivning udtrykte han som sin tro, at man i den kommende tid ville lægge mere vægt på *at højne Kulturen i de smaa Brug end paa at forøge deres Antal...* Klart nok så han som godsejer en fare for, at man fra politisk hold kunne tænkes at skride til en tvangsmæssig omfordeling af de danske jordressourcer.

I en vis forstand måtte udviklingen skuffe ham, når man betragter jordlovgivningens ekspansion i de nærmest følgende år. Den gik så stærkt, at selv en socialt sindet økonom som Jens Warming måtte råbe vagt i gevær, da han en halv snes år senere skrev landbrugsafsnittene til sin store Danmarksbeskrivelse.²²

I forordet hertil, dateret december 1912, præciserede han, at bogen havde været undervejs i fire år, og at landbrugsafsnittene faktisk forelå trykt 1909-10, med andre ord lige omkring det tidspunkt (april 1909), hvor lovgivningsmagten gennem en fornyelse af statshusmandsloven forlagde tyngdepunktet i jordlovgivningen fra huse med jord til det lille, selvstændige brug.²³

Hvad angik det rent historiske stof, erkendte Warming uden videre, at dér byggede han på sine forgængere Falbe-Hansen og Scharling på den ene side og Koefoed og Westergaard på den anden. Desuden fremgår det af fremstillingen, at han for den nyeste udvikling lænede sig stærkt op ad de landbrugsstatistiske tabelværker. Til gengæld tolkede han tallene på en helt ny måde, idet han forsøgte at klarlægge den økonomiske mekanisme bag talrækkerne på den ene side og de økonomisk-politiske dispositioner på den anden.

Han fandt da, at de store, men alment applauderede udgiftsområder hedeopdyrkning og oprettelse af husmandsbrug næppe svarede regning rent nationaløkonomisk betragtet, og at man derfor måtte inddrage socialpolitiske og alment politiske hensyn i drøftelsen af deres berettigelse.²⁴ Nybyggerne på heden ville i modsat fald været nødsaget til enten fortsat at friste livet som landarbejdere eller simpelthen bortvandre.

Hvorhen Jens Warming end vendte sit blik, så han nybyggere på spil. De var blevet landbrugsproducenter i

egen ret, stærkt støttet af institutioner som folkehøjskolen og andelsbevægelsen, de erstattede lærerne som formænd i sygekasser og lignende, og de gennemorganiserede landet med husmandsforeninger i hvert et sogn. *Husmændenes Selvfølelse (er) under dette steget stærkt...*, konstaterede han ikke uden en vis malice. Behovet for statshuse var større end de forhåndenværende jordressourcer, måtte han dernæst konstatere. Og værst af alt – brugene var for små. *Frygten for et Husmandsproletariat begynder atter at komme frem...*, mente han. Det bedste ville være at arbejde med større husmandsbrug end de hidtil gængse, gerne oprettet kolonivis gennem udparcellering af store landejendomme. Rent socialpolitisk kunne husmandsbruget dog forsvares, mente han, eftersom landarbejderen ved at blive husmand *beholder den med Selvstændigheden følgende personlige Udvikling og Glæde ved Arbejdet, samt den Fordel, at Børnene tidligt kan oplæres til omhyggeligt Arbejde i Bedriften...*²⁵

Jordpolitik lig økonomisk politik

Falbe-Hansen-paradigmets anvendelighed og gyldighed var ikke blevet anfægtet gennem Jens Warmings danmarksstatistiske forfatterskab. Selv for en økonom af den klassisk-liberale skole måtte det føles som en naturlig opgave for statsmagten at komme de dårligere stillede til hjælp, selv om det helst skulle ske ved en fornuftig anvendelse af de forhåndenværende produktionskræfter.

Den samme konklusion drog en landbrugsøkonom som O.H. Larsen, da han i to større værker tog arven op efter Falbe-Hansen. Uden at udtrykke det direkte tog han åbenbart husmandsbrugets opkomst og udvikling som en politisk kendsgerning, som det

ikke lønnede sig at anfægte direkte.²⁶ Som stifter og leder af det erhvervsstyrerede, men statsfinansierede organ Landøkonomisk Driftsbureau fremhævede han tit og ofte de træk, der økonomisk som socialt talte til husmandsbrugets fordel, selv om det i en landøkonomisk depressionsperiode kun kunne møde op med beskedne tal for det opnåede nettoudbytte.

Selv om økonomen, embedsmanden og forligsmanden K. Riis-Hansen i sin lærebog i samfundsøkonomi (NB! ikke nationaløkonomi) ikke nævner Falbe-Hansen eller for den sags skyld andre danske økonomer, står han på en række punkter i gæld til sin gamle lærer og gode bekendte fra virksomheden i Statistisk Bureau.²⁷ Dette afhængighedsforhold kommer endnu tydeligere frem, når man erindrer sig deres fælles medlemsskab af Landbokommissionen af 1911, hvor Falbe-Hansen nok var formand, men hvor Riis-Hansen skrev det meste af betænkningen, dateret januar 1916.²⁸

I denne sammenhæng havde Falbe-Hansen og Riis-Hansen det til fælles, at de begge var parthavere i kommissionens første (og største) mindretal, der talte nok så radikalt sindede folketingsmænd som socialdemokraten Hans Rasmussen og de to radikale, godsejer C. Moesgaard-Kjeldsen, Lidsø, og Niels Frederiksen, husmændenes faktiske leder. Dette mindretal foreslog jord i offentlig eje overdraget egnede brugere som eje mod at forrente jordens værdi, omvurderet hvert 10. år, med en halvårlig rente på 2¹/₄% årlig, hvis niveau reguleredes med 5 års mellemrum.²⁹

Den tilsyneladende så faste enighed inden for mindretallets kreds blev dog brudt en kende ved, at Riis-Hansen ønskede at *opretholde sine oprindelig hertil fremsførte Betragtninger...* I realiteten ville han gerne stramme en række centrale formuleringer, såsom ønsket om at lade en *særlig hertil ind-*

rettet *Vurderingsmyndighed* vurdere jorden og ikke de lokale vurderingsmænd. Desuden skulle den halvårige rente fastsættes på et sikrere grundlag end gennemsnitskursen på hypoteksbankens obligationer.³⁰ Riis-Hansen ville åbenbart gerne værne de kommende jordrentebrugere mod alt for voldsomme stormkast på det økonomiske område. I øvrigt arbejdede Riis-Hansen og Niels Frederiksen tæt sammen. Ofte blev udvalgsmøderne i Landbokommissionen holdt i Riis-Hansens hjem, og her fik husmandslederen et meget nyttigt indblik i en moderne socialøkonoms arbejdsmåde og metoder. Livet igennem følte han sig i gæld til Riis-Hansen.³¹

Riis-Hansen stod ikke desto mindre alene med disse synspunkter, som heller ikke blev taget til følge i den efterfølgende lovgivning.³² Men at Riis-Hansen som socialøkonom hastigt var på vej bort fra sit klassisk-liberale udgangspunkt, fremgik klart af 2. udgave af lærebogen af 1911, ikke mindst i de spørgsmål, som vedrører vurderingen af husmandsbrugets eksistensberettigelse i en rent økonomisk sammenhæng. Allerede i 1911-udgaven havde han i afsnittet om 'Produktionens Organisation i Landbruget' tilkendt de mindre landbrugsbedrifter en førerstilling inden for et så centralt produktionsområde som det intensive husdyrbrug.³³

I 1919-udgaven gik han her som på andre punkter betydeligt videre, idet han nu, givetvis i konsekvens af sit arbejde inden for Landbokommissionen af 1911, i realiteten kom til at fremstå som talsmand for en virkelig radikal jordlovgivning. Såvel samfundsøkonomisk som socialpolitisk vurderet var *en besiddende Husmandsstand* et stort aktiv, understregede han. Beklageligvis var den gældende lovgivning efter hans opfattelse langt fra vidtgående nok til at fremskaffe mere jord til oprettelse af familiebrug, og derfor er-

klærede han sig enig i de principper, der lå bag de netop fremlagte forslag til en radikaliseret jordlovgivning inklusive de meget omstridte ideer om i givet fald at fremskaffe den nødvendige jord gennem ekspropriation af større ejendomme.³⁴

Det hører også med til signalementet af K. Riis-Hansen som en socialliberal samfundsøkonom af radikal for ikke at sige socialdemokratisk observans, at han i et nyt kapitel 'Vor Samfundsordnings Principper og Kritikken deraf' ikke alene satte et stort spørgsmålstejn ved den private ejendomsrets ukrænkelighed, men også gav såvel Henry Georges jordrente-filosofi som Karl Marx' 'Lære om Samfundsudviklingen' en positiv, ja nærmest indforstået omtale.³⁵

Intet under, at han var ugleset i vide landbrugskredse, når han som docent i nationaløkonomi ved Landbohøjskolen 1911-1919 havde mulighed for at påvirke de kommende landbrugskandidater i en retning, man ud fra en agrarisk tankegang nærmest måtte opfatte som kættersk. En ærkeliberalist som Thomas Madsen-Mygdal bevarede livet igennem en dybt indgroet aversion mod Riis-Hansen, hvad enten denne optrådte som formand 1919-1921 for det i landmandskredse så forhadte reguleringsorgan 'Den overordentlige Kommissjon' eller som påstået arbejder- og regeringsvenlig formand for forligsinstitutionen 1930-1934.³⁶ Omvendt roste socialdemokraten C.V. Bramsnæs 1919-udgaven af Riis-Hansens lærebog i høje toner, selv om han godt kunne have ønsket sig fyldigere omtale af George og Marx.³⁷

P. Munch afstikker husmandslinjen

I sin let radikaliserede holdning til et liberalistisk dogme som den ukrænkelige ejendomsret ligner Riis-Hansen

sin samtidige, historikeren og politikeren P. Munch. Denne kunne også sin Warming og Falbe-Hansen. Blot et flygtigt blik på litteraturlisten til afsnit IV i *Det danske Folks Historie*³⁸ viser dette, eftersom netop de to forfattere nævnes før alle andre. I en samtidig programartikel for samtidshistorien karakteriserede han Falbe-Hansens og Scharlings statistik som *et Hovedværk i dansk Historieskrivning*.³⁹ I bogen om folkets historie indvæves da også en række data fra de nævnte danmarksbeskrivelser, så meget, at hovedindtrykket ifølge en enkelt anmelder (Erik Møller) blev *statistisk Sammenstilling, ikke historisk Skildring*. Desuden rejste Erik Møller det principielle spørgsmål, om historikere burde skrive om forhold, hvori de selv havde været personligt engageret.⁴⁰

Det var imidlertid ikke P. Munchs intention blot at beskrive landbruget som et statistisk dokumenteret produktionsapparat. Nok så meget ønskede han at skildre 'Livsvilkaarene' for de mennesker, der skabte denne produktion. Hensynet til en retfærdig fordeling måtte ikke vige til fordel for en rent numerisk opregning af præstere-de resultater.

Som P. Munch opstillede landbrugets nationalregnskab, måtte 150.000 tjenestefolk, 60-70.000 husmandsfamilier og lige så mange daglejerfamilier i 1864 se i øjnene, at selv om de talte 650.000 mennesker i alt, rådede de ikke over mere end godt halvdelen af den mængde jordegods, udtrykt i tønder hartkorn, der ejedes af 17-1800 godsejere og proprietærer. De godt 65.000 gårdmandsfamilier var noget heldigere stillet, eftersom de havde 280.000 tønder hartkorn til disposition. På husmandsbrugene levede otte personer pr. tønde hartkorn mod normalt to, betonedes det. Man kan ikke fortænke en læser i straks at foretage en udregning af, hvor mange flere mennesker man kunne beskæftige på

landet, om man blot udstykkede noget mere til husmandsbrug.

Videre hedder det hos P. Munch, at overklassen på landet, især de store jordmagnater, nærmest svælgede i magt og rigdom, medens daglejerne måtte tage til takke med *smaa, tit beskedne Lejehuse*. Højest kunne de få lov til at deltage som klappere i højadelige klapjagter. I løbet af perioden lysnede det imidlertid for de små i landbosamfundet, især fordi gårdmændene tog initiativet til at få oprettet en demokratisk ledet andelsbevægelse, som gjorde det muligt for småbrugerne at få omdannet deres primærprodukter til forædlede landbrugsvarer.

Statsmagten kom de jordløse husmænd til hjælp gennem en jordlovgivning, som efterhånden skabte tusinder af familiebrug. Konjunkturerne skaffede samtidig landarbejdere og tjenestefolk en kraftig lønstigning, og *dermed fulgte en stærk Fremgang i de daglige Livsvilkaar*.⁴¹ I kampen mod Højre og godsejervældet havde bondestandens enkelte grupper stået skulder ved skulder. Sammenholdet smuldrede beklageligt nok efter Systemskiftet 1901, da sejrens frugter skulle fordeles. Gårdmændene ville ikke dele ligeligt med husmænd og landarbejdere, kan man læse mellem linjerne.⁴²

Med en passende balance mellem en nøgtern beskrivelse af produktionsforholdene og en indfølelse skildring af 'livsvilkårene' eller med andre ord fordelingspolitikken tilpassede P. Munch diskret Falbe-Hansens ledende synspunkter til et moderne forklarings-skema for danske historikere og samfundsforskere, der ville skrive om landbosamfundets og landbrugets udvikling i nyere og nyeste tid. Selv om økonomen Jørgen Pedersen ikke nævner P. Munch direkte i sin popularisering af en prisopgave om husmandslovgivningens økonomiske og sociale betydning,⁴³ kunne P. Munch have nik-

ket bekræftende til de fleste af de synspunkter, der her blev fremlagt.

Stort set fandt økonomen det lidt større husmandsbrug lønnende, men erkendte dog, at situationen ville blive radikalt forandret, om konjunkturerne afgørende gik husdyrbruget imod.⁴⁴ Som det faktisk skete under krisen i 1930'erne. Husmandslovgivningens største betydning ligger dog ifølge Jørgen Pedersen i, at husmandsbørnene tidligt får øjnene åbnet for sammenhængen mellem indsats og udbytte, medens arbejderbørn *tænker paa Kapitalens Udbytning* – og følgelig har en god undskyldning for ikke at bestille noget videre.⁴⁵

Jens Chr. Manniche placerer i sin bog om den radikale historikertradition Erik Arup og P. Munch i samme kategori. Den socialliberale, radikale ideologi, udtrykt i nøglebegreber som frihed, lighed og social retfærdighed, træder tydeligt frem i deres skrifter. De tror begge på værdien af socialt samarbejde, og de hylder en rationel menneskeopfattelse. Gennem øget oplysning og bedre greb om den offentlige mening mener P. Munch at kunne fremkalde en fredelig revolution, hvis endemål er en bedre fordeling af de sociale værdier. Da der i historien virker almenlydige udviklingslove af tilsvarende karakter, må historieskrivningen efter P. Munchs opfattelse være et af de bedste virkemidler til at fremkalde de fornødne ændringer i samfundet.⁴⁶

Hans Jensen, en afviger fra den rette linje

P. Munch var dog ikke ene om at skrive det danske folks historie eller for den sags skyld levere den endegyldige tolkning af den husmandspolitiske udvikling. I festskriftet til Kr. Erslev skrev gårdmandssønnen, mag. art. Hans Jensen om statshusmandsloven

af 1899⁴⁷ og gjorde her gældende, at de store landboreformer, forstået som en permanent dagsorden for det danske landbosamfunds udvikling, i henved 100 år rent faktisk havde ladet husmændene og landarbejderne i stikken.

Først med katedersocialismens genembrud omkring 1871 fornyedes den reformpolitiske dagsorden gennem venstrepolitikerne Thomas Niensens krav om, at staten skulle 'lykkeliggøre' sine indbyggere, ikke mindst underklassen på landet. På denne baggrund måtte Statshusmandsloven af 1899 skuffe de ægte reformsindede, fordi dens hovedsigte så åbenlyst var at fastholde arbejdskraften på landet – til fordel for det større brug. Andelsbevægelsens betydning for det lille brug som selvstændig driftsform var slet ikke taget i betragtning, pointerede Hans Jensen. Udviklingen bekræftede med andre ord landøkonomen Gr. Begtrup's maxime fra 1802 om, at husmænd var født til at arbejde for andre.⁴⁸

Som bidragsyder til *Det danske Folks Historie* bd. VI-VII havde Hans Jensen stærkt betonet kontinuiteten i den udvikling, som prægede det enevældige statsstyre op til 1848. Dette grundsynspunkt videreudviklede han i sin skildring af stænderforsamlingernes historie.⁴⁹ Over for den reformpolitiske rummelighed, som embedsmanden, kgl. kommissær A.S. Ørsted trods alt udviste, kom en bondepolitiker som Viborg-repræsentanten Ole Kirk i Hans Jensens skildring nærmest til at fremstå som en tidlig repræsentant for jysk agrarpolitisk bagstræv. På Ole Kirks socialpolitiske kreditside noterede Hans Jensen dog hans krav om, at fæstehusmændenes pligtarbejde, 'uge-dagen', skulle afskaffes.⁵⁰

Kontinuiteten som et bærende princip i såvel dansk samfundsudvikling som dansk historieskrivning fik gennem Hans Jensens jordpolitiske disputats sit mest prægnante udtryk.⁵¹

Samfundsvidenskab og humaniora har i dette værk indgået en tæt forening. Juraen har bidraget med såvel problemformulering som det sammenføjende grundtema, historien med den fornødne dokumentation.⁵²

Efter Hans Jensens opfattelse har historikerne bekvemt skubbet spørgsmålet om landboreformernes jordpolitiske betydning til side til fordel for politisk-historiske studier over den personlige frigørelse, stavnsbåndsløsningen indebar. I virkeligheden indførte frihedsvenerne C.D. Reventlow og Chr. Colbjørnsen efter Hans Jensens mening *et nyt Tvangssystem*, hvor statsmagten suverænt fastsatte stramme regler for brugen af Danmarks jord, uanset hvad den bærende samfundsteori ellers mente om den slags.

Inden for denne ramme fik jordejere ret til frit at disponere over deres jord og deres produktionsapparat. Samtidig skabtes en helt ny kategori i landbosamfundet, huse med jord, uden at deres brugere blev indrømmet samme retsbeskyttelse som de større jordbrugere. Hans Jensen karakteriserer derfor sin undersøgelsesmodel som socialpolitisk motiveret modsat Falbe-Hansen m. fl.s økonomisk-liberale. Dermed var formet en linje, som rakte op til Hans Jensens samtid.

Denne linje trak Hans Jensen senere op i sine bidrag til et større samleværk om landbrugets moderne historie.⁵³ Her blev bondefrigørelsen 1788 set i et tilbageskuende perspektiv med 1880'erne som det store omdrejningspunkt i det danske landbrugs historie. Andelstiden var inde. *Der har rejst sig en Bølge ved Vesterhavet, og den lader sig ikke standse, men vil overskylle det ganske Land*, citeres mejeripioneren, forstander Niels Pedersen, Ladelund, for at skulle have sagt om udviklingen efter oprettelsen 1882 af det første andelsmejeri i Hjeding ved Varde.⁵⁴

Trangen til at arbejde i fællesskab

var efter Hans Jensens mening en kulturel arv fra stavnsbåndstiden.⁵⁵ Gennem andelsbevægelsen skabes symbiosen mellem det landbohistoriske udviklingsskema eller historikernes permanente dagsorden og landbrugets ejendoms- og produktionshistorie. Fortid, nutid og fremtid smelter sammen i det øjeblik, historikeren fører pennen til papiret. Og set historisk var den selvejende bondemagt en realitet. De drivende kræfter bag forløbet 1788-1888 var ifølge Hans Jensen bondestanden selv, som fik sine iboende kræfter udløst gennem bedre skolekundskaber og gennem det lykkelige møde mellem ånd og landøkonomi i N.F.S. Grundtvigs og Edward Tesdorpf's skikkelser. De to i forening *bekræftede den danske Bonde i hans Tro paa sig selv*.⁵⁶

Ordet 'bonde' er i en Hans Jensens og medforfatteren Karl Madsens sprogbrug en fælles betegnelse for alle, som dyrker den danske jord. Dermed bliver det forståeligt, at husmændene ikke gøres til genstand for særlig omtale ud over, at 'Udstykningsbevægelsen' nærmest ses som en landbrugsteknisk konsekvens af intensiveringen af landbrugets drift. Det bemærkes dog lidt syrligt, at der allerede omkring 1900 *var gaaet 'Lyrik' i Udstykningen*.⁵⁷ Efter forfatterens opfattelse blev 1920'erne udstykningens bedste tid med 1.000 nye brug om året, i trediveerne kun det halve. *Dansk Jordlovgivning har som Helhed bidraget til en jævnere Jordfordeling og styrket det selvstændige Smaabrugerelement i en forhen ukendt Grad*, konkluderes det.⁵⁸

Stavnsbåndsjubilæet 1938:
Er en nutids bonde
snarere husmand?

Forud for 150-årsfesten på Bellahøj for bondefrigørelsen 1788 havde landbrugsudstillingens særlige bogudvalg overdraget den unge historiker, gård-

ejersønnen, cand.mag. Fridlev Skrubbeltrang den ingenlunde lette opgave at skildre den danske bondes historie 1788-1938. Skrubbeltrang var da ved at færdiggøre en disputats om husmændenes vilkår i tiden forud for stavnsbåndets ophævelse, og hans lærer og mentor, professor, dr.phil. Albert Olsen, medlem af Landbrugsudstillingens bogudvalg, gik klart ind for Skrubbeltrangs kandidatur.

Det vides ikke, om udvalget drøftede andre muligheder, men resultatet blev, at Skrubbeltrang fik opgaven overdraget.⁵⁹ I betragtning af Hans Jensens hidtidige virksomhed på området havde det været naturligt, om hans navn også var blevet nævnt. Måske skal man se Kjeld Bjerke m.fl.s tunge foliant *Dansk Landbrug fra 1888 til 1938* som en forsinket reaktion på Landbrugsudstillingens dispositioner på det landbrugsøkonomiske og -historiske område.

Hvorom nu alting er, fik bogudvalget ved denne disposition skabt et levedygtigt grundlag for dansk landbohistorie. Med sin første bog om den danske, frigjorte bonde og sin disputats et par år senere om den sjællandske husmands trældomshistorie⁶⁰ grundlagde Fridlev Skrubbeltrang i virkeligheden den landbohistoriske historie i Danmark.

I historien om den danske bonde disponerer Fridlev Skrubbeltrang sin skildring i otte store kapitler, der ud over at tilvejebringe den fornødne periodisering skriver bondehistorien ind i en større danmarkshistorisk sammenhæng. Bonden var blevet et fuldgældigt medlem af det danske samfund og var derfor som alle andre borgere forpligtet til at tage samfundsmæssige hensyn, når han krævede sin ret, præciseres det.

Derfor kan forfatteren med god samvittighed lade det store kapitel 'Sociale Udviklingslinjer' fungere som midterakse for hele fremstillingen. Da

lighedstanken først havde sejret, var tiden inde til at forbedre husmændenes og landarbejdernes kår, *den vigtigste sociale Udviklingslinje i de sidste 50 Aars Landbohistorie*.⁶¹

Efter Skrubbeltrangs opfattelse er det et kendetegn for den gryende husmandsbevægelse, at den næsten fra første færd optog sociale spørgsmål på sit program, såsom almindelig valgret for 25-årige, opførelse af aldersdomshjem osv. De jyske husmænd ville dog gerne lære at dyrke deres jord ordentligt, før de begyndte at reformere samfundet.⁶² I afsnittet 'Bonden i Politik' viser han da, hvorledes først bønderne kæmpede sig frem til ligestilling med de bedre stillede i samfundet, hvorefter turen var kommet til husmands- og arbejderbefolkningen. Karakteristisk nok var det ikke fra bøndernes side, der blev udvist mest forståelse for de svagere stillede i landbosamfundet, pointeres det.⁶³ I et større kapitel om 'Oplysningens Veje' udtrykkes der dog forvisning om, at den stigende folkeoplysning vil styrke den historiske bevidsthed og dermed den sociale forståelse.

I sin disputats om de sjællandske husmands erhvervsforhold 1660-1800 har Skrubbeltrang kun få henvisninger til en senere tids udvikling og næsten ingen til sin egen samtid. Det pointeres dog, at den sociale og økonomiske udvikling i det 19. århundrede nærmest betød en forringelse af de vilkår, der var blevet de sjællandske husmænd til del i reformperioden. Desuden understreges det kraftigt, at henimod 10.000 jordløse husmænd fik overladt en mindre jordlod i perioden 1780-1800.⁶⁴ Dermed fik mange familjer *et bedre Rygstød i Tilværelseskampen*.⁶⁵ For husmænd til alle tider har jordspørgsmålet været ret afgørende, kan man læse mellem linjerne i Skrubbeltrangs disputats.

Her var imidlertid tale om historisk videnskab, ikke om historisk formid-

ling til en bredere kreds, sådan som tilfældet var med hans næste bog om husmændenes historie.⁶⁶ Her males den sociale udvikling i det 19. århundredes landbosamfund i mørke farver. Husmændene blev *Opgangstidens Stedbørn... Velstand og Tryghed bredte sig i Gaardmandshjemmene, mens Fattigdom og Uvished var Hundredu-sind Husmænds og Landarbejderes Lod*.⁶⁷ Digteren Johan Skjoldborg tildeles da den ære at være den person, som ved et foredrag i Studentersamfundet 1898 proklamerede den fremvoksende husmandsbevægelse som *et nyt folkeligt Gennembrud*.⁶⁸ Hånd i hånd med de radikale udbrydere fra Venstrereformpartiet og med grupperinger inden for Socialdemokratiet fik husmandsbevægelsens pionerer etableret småbruget som en selvstændig livsform, støttet til en husmandsvenlig lovgivning. Kulminationen kom med jordlovene af 1919, *den vigtigste Landboreform i Danmark i nyere Tid*.⁶⁹ Jordlovgivning af den art må dog ikke ses som en særbegunstigelse af husmændene, understreges det.⁷⁰ I realiteten er 'Udstyknings sagen' ikke et afsluttet fænomen.

I et afsluttende kapitel diskuterer Skrubbeltrang de grunde, der taler for eller imod en fortsat udstykning.⁷¹ For taler den intensive driftsform samt de gode driftsresultater, husmandsbruget opnåede i 1920'erne; imod de store investeringer pr. arealenhed. Det gør husmandsbruget meget konjunkturfølsomt, præciseres det. Når Skrubbeltrang som i sin tid økonomen Jørgen Pedersen overvejende er positivt stemt over for en fortsat udstykning til større husmandsbrug, skyldes det dog snarest husmandshjemmenes stabiliserende betydning for familielivet og samfundsudviklingen. Husmændene står midt i det danske samfund og bidrager dermed afgørende til at binde det sammen til en folkelig helhed.⁷²

Skrubbeltrangs tolkning af husmandslinjen

Det lå åbenbart Fridlev Skrubbeltrang stærkt på sinde at få distanceret sig fra Hans Jensens linje i dansk landbohistorie. I sin anmeldelse af Hans Jensens disputats kritiserede Skrubbeltrang den snævre afgrænsning af emnet, der var sket.⁷³ Derved beskæftigede forfatteren sig alene med reformlovgivningens ydre motivering, ikke dens faktiske virkninger og hele berettigelse, hævdedes det. Over for resultaterne fra et stykke retshistorisk funktionalisme af denne karakter måtte en kildekritisk orienteret historiker som Skrubbeltrang sætte kilde materialets myriader af nuanceringer og forbehold. Social retfærdighedsfølelse spillede i mange tilfælde en større rolle, end Hans Jensen havde været villig til at indrømme, konstaterede Skrubbeltrang med en vis patos.

Den direkte polemik mod Hans Jensen måtte dog vige for den indirekte, da Fridlev Skrubbeltrang skulle udforme sit store og grundlæggende bidrag til 5. og sidste bind i *Det danske Landbrugs Historie*.⁷⁴ Opgaven var oprindeligt tiltænkt landøkonomen, landbrugslærer Otto Christensen, men da han døde i december 1933, måtte den senere professor ved Landbohøjskolen Aksel Milthers gribe til pennen. Da det kneb ham at få arbejdet gjort færdigt til tiden, måtte Skrubbeltrang til sidst springe ind og føre skildringen helt op til nutiden.

Efter et par indledende kapitler om den landbrugsøkonomiske udvikling 1860-1880 analyserer Skrubbeltrang som i sin tid P. Munch landbosamfundets sociale opbygning omkring 1880.⁷⁵ Godsejerne disponerede over knap $\frac{1}{6}$ af den danske jord, men sad de fleste steder tungt på magten, økonomisk, socialt og politisk. Gårdmændene havde $\frac{3}{4}$ af jorden og var godt på vej til at erobre en dertil svarende

magtstilling, selv om bonden i familiens og nærsamfundets snævrere kreds ikke ligefrem havde demonstreret en liberal og human indstilling.

Nederst i pyramiden stod landbosamfundets store, tavse flertal: småbrugere, landarbejdere og tjenestefolk, en gruppe, som udviklingen nærmest havde vendt ryggen. På dem hvilede den lidet misundelsesværdige opgave at dyrke størstedelen af den danske jord – til glæde for dens ejere. Om aftenen blev de mange steder henvist til 'folkestuen' og blev her spist af med lidt folkemad, mens ejeren og hans familie dinerede for sig selv i dagligstuen.

Dermed er den sociale grundtone anslået i Skrubbeltrangs skildring, og den fastholdes i de følgende kapitler om landbrugskrisen 1877-1896 og opgangstiden 1897-1914. Omlægningen til husdyrbrug og overgangen til andelsorganiseret landbrugsindustri bliver redningen, da prisfaldet på korn og andre landbrugsvarer for alvor sætter ind. Dermed indledes den bedste tid for landbostanden siden de store landboreformer, understreges det.

Skrubbeltrang afviser dog den opfattelse, at andelsbevægelsen ideologisk betragtet kan ses som en genoplivelse af det historiske landsbyfællesskab. Andelsbevægelsen opstod i Vestjylland, der aldrig havde kendt til landsbyfællesskab, understreges det.⁷⁶ I realiteten er forskellen mellem de to former for fællesskab større end ligheden, lyder Skrubbeltrangs vurdering. Snarere vil han søge andelsbevægelsens udspring i folkehøjskolen og det grundtvigske miljø omkring denne.

Set på denne baggrund bliver det da andelsbevægelsens historiske opgave at forene de økonomiske og sociale sider af landbrugsvirksomheden til et meningsfyldt hele. Med økonomien som grundlag sker de historisk relevante ændringer af landbotilværelsens grundlag først og fremmest i det socia-

le og politiske brydningsfelt. Under omtalen af tidens landbolovgivning understreges det, at den først blev meningsfyldt, da man begyndte at angribe problemer *med større social Rækkevidde*.⁷⁷ Som det bedste eksempel herpå nævnes jordlovgivningen 1899ff. og grundlovsreformen 1915. De ellers så højt priste skatte- og toldreformer 1903-1908 er efter Skrubbeltrangs opfattelse ikke så lidt af en skuffelse, fordi de lægger uforholdsmæssigt store byrder på landbounderklassen.

Den socialpolitiske skildring står nok i centrum hos Skrubbeltrang, men glemmes må det ikke, at han indlejrer skildringen heraf i en tæt beskrivelse af den landbrugsøkonomiske og -teknologiske udvikling. Dermed bliver han den første forfatter efter Falbe-Hansen, som søger at forene den økonomiske og sociale historie, men som allerede antydtes beskrives økonomien for det meste, den analyseres ikke nærmere. Den ydre konjunkturstyring af et eksportorienteret dansk landbrug tages i frihandelstiden som en given kendsgerning.

Husmandsideologi og interessepolitik

Hvor en Hans Jensen først og fremmest koncentrerer sig om at skildre bondemagtens afgørende gennembrud 1880-1900, er Fridlev Skrubbeltrang i sin 1945-skildring mere tilbøjelig til at lægge hovedvægten på husmandsbevægelsens store gennembrud 1900-1914. Det kommer endnu tydeligere frem i jubilæumsværket i anledning af 50-årsdagen for oprettelsen af De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger, begyndelsen til husmandsforeningernes samvirke på topplanet.⁷⁸

Værkets andet bind indledes med et fyldigt kapitel om 'Husmændenes reformbevægelse', hvor der rejses en række milepæle i kampen for at give

underklassen på landet social oprejsning efter mere end 100 års rakkerliv på overdrevet. Efter Skrubbeltrangs opfattelse markerer P. Munchs sejr i Rudkøbing-kredsen ved folketingsvalget 1909 et afgørende vendepunkt i denne strid. Omvendt lægges der ikke skjul på, at husmandsbevægelsen ofte havde svært ved at komme overens med sig selv om endemålet for denne kamp. Jyderne ville drive landbrug, sjællænderne politisere og fynboerne begge dele på én gang, kan man læse ud af skildringen. Jordpolitikken filteredes uhjælpelig sammen med det ømtålelige beskatningsproblem, som kravet om grundskyld repræsenterede. Desuden er Skrubbeltrang heller ikke afvisende over for det synspunkt, at statsstøtte til oprettelse af husmandsbrug i virkeligheden er en særbeholdning for en mindre gruppe samfundsborgere.

Det indre opgør i husmændenes kreds endte med, at den sjællandske leder, den radikale folketingsmand Niels Frederiksen, blev bevægelsens førende talsmand, om end han måtte affinde sig med, at jyderne aldrig ville acceptere ham som landsformand. Ved landsmødet februar 1913 fik Niels Frederiksen med noget besvær mandat til at videreføre den (parti)politiske linje, og det brugte han i de kommende år på Rigsdagen til at få gennemført en større jordreform.

Det skulle dog tage godt seks år at nå så langt, og som det var at vente, repræsenterede jordlovene af 1919 et kompromis mellem radikale og liberale synspunkter.⁷⁹ Her stod intet om grundskyldsbeskatning⁸⁰ eller om anvendelse af retten til ekspropriation som et middel til fremskaffelse af jord til udstykning. Taktfuldt antydes det hos Skrubbeltrang, at der rundt omkring var 'delte meninger' om reformernes betydning.⁸¹

Forfatteren gør sig som nævnt megen umage med at skildre alle de van-

skeligheder, der tårnede sig op for en radikal jordreform. Alligevel står det indtryk tilbage, at han ikke opfatter jordlovene af 1919 som en naturlig videreførelse af de store landboreformer. Sat lidt på spidsen: Niels Frederiksen holder ikke mål med C.D. Reventlow.

Fridlev Skrubbeltrang må efter min opfattelse entydigt placeres inden for den radikale historikertradition. Dybt præget som han var af P. Munchs politisk-sociale historikersyn, faldt det ham naturligt at skildre den nyere og moderne landbohistorie som en videreførelse af C. D. Reventlows og Chr. Colbjørnsens store reformværk. Liberalismens noget hårdhuede indstilling til husmændenes og landarbejdernes sociale problemer opfattes som en stor parentes i dette reformarbejde, og det må da være det humane demokratis fornemste opgave at hæve denne parentes.

På den anden side vil en redelig forsker som Fridlev Skrubbeltrang gerne gøre ret og skel til alle sider, og i løbet af 1940'erne distancerer han sig klart fra de populærhistoriske forenklinger i tidligere tiders historieskrivning, hans egne bidrag ikke undtaget. Husmandssagens noget omtumlede skæbne i det partipolitiske spil bryder den ægte reformlinje. Den rendyrkede idealisme har ikke altid gode kår i et parlamentarisk demokrati.

Lige så sikkert går der i hans forfatterskab en linje bagud til P. Munch og Falbe-Hansen, når det gælder om at skildre landmændenes daglige indsats for at klare sig i frikonkurrencen. Det har reformlovgivningen intet bud på; man må tage konjunkturerne, som de nu engang er fra højere magters side. Og økonomiens forlængelse i en ensidig interessepolitik er i hvert fald ikke et led i reformpolitikken. Problemet er så bare, at det over tid blev stedse sværere at skelne husmandsforeningerne fra andre landbrugsorganisationer. Det måtte da være landbohistori-

kerens fornemste opgave at befri ideologiens rene budskab fra dagliglivets knap så lødige slagger.

Landbohistorie og Danmarkshistorie

Den forklaringsform, Fridlev Skrubbeltrang udformede for den moderne landbohistories udvikling, blev norm-sættende for nye hold af danmarkshistoriske skribenter, der i 1960'ernes begyndelse fik overdraget den opgave at skrive Politikens nye *Danmarks Historie*, redigeret af John Danstrup og Hal Koch. I bd. 1, Johannes Brøndsteds *De ældste tider indtil år 600* (1962) publicerede den senere professor, dr. phil. Svend Ellehøj en 'Oversigt over Håndbøger vedrørende hele Danmarks historie eller større dele deraf'. For landbrugets vedkommende ville Ellehøj først og fremmest pege på O. H. Larsens *Landbrugets Historie og Statistik* (1937) samt Skrubbeltrangs værker om bondens og husmandens historie.

Denne anbefaling tog forfatteren af bd. 12 Vagn Dybdahl til sig, da han i 1965 fremlagde sin skildring af *De nye Klasser 1870-1913*. Hovedtemaet er her bysamfundets socialhistorie, mens landbruget for det meste virker i periferien som et selvkørende, andelsorganiseret produktionsapparat. Med Skrubbeltrang som mønster vies dog typer som andelsbonden og husmanden en særlig omtale. Det samme gælder smørgrosseren som den kommercielle vejviser, der slår døren op til det store verdensmarked. Husmandsforeningerne fremhæves ligeledes; herfra *udgik en mægtig, social, kulturel og økonomisk løftelse*.⁸² Landbrugs-historisk vurderet må det dog holdes forfatteren til gode, at han som redaktør af *Erhvervshistorisk Årbog 1965* var med til at holde en moderne skildring af landbrugets økonomiske hi-

storie over dåben: Birgit Nüchel Thomsen m.fl.s *Dansk-engelsk samhandel 1661-1963*.

Næste bind i serien med titlen *Velfærdsstaten på vej 1913-1939* (1965) var skrevet af Erik Rasmussen, historiker af uddannelse, men politolog af profession. Her skildres statsmagtens gradvise magtovertagelse af det socialdemokratisk-radikale velfærdssamfund, kun alvorligt imødegået af en lige så hurtigt fremvoksende erhvervs-magt, i første række gårdmændenes organisationer, landboforeningerne. Husmændene og deres organisationsmagt behandles med ulige større sympati. Jordlovene af 1919 ses som en naturlig konsekvens af husmændenes forståelige ønske om fortsat udstykning. Lensgodsernes privatisering krænkede ikke Grundloven, mente Højesteret, og dermed var statsstyrets absolutte eneherredømme en fastslået kendsgerning. Privat foretagsomhed og lønsomhed tolereres i nationens egen interesse, men heller ikke mere.

Det er følgelig det officielle omfordelings- og styringssystem, der står i centrum for Erik Rasmussens skildring, og det noteres som en positiv udklang på krisen i 1930'erne, at landbrugets organisationer nu for alvor måtte indordne sig under det statslige reguleringssystem. Før teksten får ordet, anslås bogens grundtone af et stemningsfyldt luftfotografi af Lillebæltsbroen, årgang 1935. Man kommer tættere på hinanden og bliver hinandens skæbne i Mellemkrigstidens Danmark. Mener Erik Rasmussen.

Besættelse og atomtid. 1939-1965 er valgt som titel på sidste bind i Politikens *Danmarks Historie*. Forfatteren er historikeren Frantz Wendt, som i 1943 forlod en lovende universitetskariere til fordel for arbejdet for Foreningen Norden, senere Nordisk Råd. Som Erik Rasmussen er forfatteren en varm tilhænger af politisk konsensus med udtalt sympati for regeringens

bestræbelser på at værne de svage i samfundet mod de bedrestillede under tiden noget gridske fremfærd. Storlandbrugets protestbevægelse Landbrugernes Sammenslutning (L.S.) og til en vis grad landboforeningerne kritiseres da for deres bestræbelser på at mele kagen unødigt under Besættelsen.

Alligevel taler forfatteren hyppigere om 'landbruget' eller 'landmændene' subsidiært 'landbrugerne' som én fælles gruppe end om bønder og husmænd med hver sin interesse. Husmændene som en særlig gruppe nævnes kun i forbindelse med kornordningen 1940,⁸³ idet dog husmandsforeningerne sammen med fagforeningerne krediteres for deres altruistiske støtte til Stauning-Munch-regeringens forsøg på at bremse inflationen i de første krigsmåneder efteråret 1939.⁸⁴ Landbrugets erhvervsmagt er én gang for alle indrullet i det statslige reguleringssystem og må derfor følge de givne signaler oppefra.

Husmandslinjen i fortid og nutid

Hvor en Vagn Dybdahl og en Erik Rasmussen nogenlunde sikkert kunne følge husmandslinjen i dens skrubbetrangske udformning, kneb det øjensynligt for Frantz Wendt at føre den op igennem Besættelsen og den efterfølgende industrialiseringsperiode. Landbrugets moderne interessepolitik talte også husmændenes sag, og dermed tabte de som gruppe en god part af den sympati, de tidligere havde nydt hos såvel radikale politikere som historikere.

Med jordloven af 16. juni 1962 afsluttedes i virkeligheden de store landboreformer, idet målsætningen for jordpolitikken nu blev angivet som færre og større landbrugsbedrifter,⁸⁵ en udvikling, som førtes til ende gen-

nem loven af 10. juni 1971. Fra nu af var det tilladt at sammenlægge bedrifter op til en grænse på 100 ha. Fra det større landbrugs side betegnedes resultat af denne jordpolitik som 'Landboreformen af 1971'. Det er en sandhed med modifikationer, fordi den kun med meget god vilje kan siges at indeholde elementer med rod i stavnsbåndsløsningen 1788.⁸⁶

Som anført i indledningen til denne artikel er det ikke hensigten her at skildre husmandslinjens omdannelse til en miljølinje og dermed en hjertesag for samfundskritiske historikere. Det er det min agt at komme tilbage til senere.

Jeg håber med det anførte at have kunnet dokumentere min opfattelse af husmandslinjens opståen og udvikling gennem de knap 100 år fra stavnsbåndsjubilæet i 1888 til 1960'ernes landbrugspolitiske opgør med fortiden. Denne linjetegning er som præciseret i indledningen ikke tænkt som et polemisk modstykke til Thorkild Kjærgaards 'gårdmandslinje', men som et forsøg på at sammenfatte de historikerholdninger, der efter mit skøn mest har gjort sig gældende inden for landbo- og landbrugshistorien.

Falbe-Hansen udformede som den første denne forklaringsform med lige dele økonomi og politik, P. Munch omdannede den til en samlende overskrift for det reformarbejde, han og hans politikergeneration så det som deres opgave at videreføre og dertil iklæde en historisk gyldig forklaringsform, og Fridlev Skrubbetrang omformede den til et praktisk arbejdsprogram for historikere, som ville beskæftige sig med landbosamfundets udvikling i moderne tid.

Undervejs fandtes historikere og samfundsforskere, som afveg fra denne linje. Hans Jensen så snarere en iboende kontinuitet i udviklingen, forankret i den danske bondegård, end en fortsat reformpolitik med radikalt-so-

cialdemokratisk stempel. Landøkonomernes egen historieskrivning havde også som påvist synlige vanskeligheder ved at opretholde tanken om husmandsbrugets driftsøkonomiske ligeberettigelse. Forklaringsformen blev i stedet den samfundspolitiske tolkning, at husmandsbrugets opkomst og videreførelse var til gavn for samfundets indre, folkelige sammenhold. Da tyngdepunktet i samfundsudviklingen fra 1940'erne gradvis blev forlagt fra landbruget til byerhvervene, mistede husmandslinjen sin appel til såvel politikere som historikere.

De store Landboreformer var endegyldigt blevet historie.

Litteraturliste

- Kjeld Bjerke m. fl.: *Dansk Landbrug fra 1880 til 1938*, 1939.
- C. V. Bramsnæs: Anm. af K. Riis-Hansen: Samfundsøkonomien i Grundtræk, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 57, 1919.
- Vagn Dybdahl: De nye klasser 1870-1913. *Politikens Danmarkshistorie* 12, 1965.
- Svend Ellehøj: Oversigt over håndbøger vedrørende hele Danmarks historie eller større dele deraf. *Politikens Danmarkshistorie*, red. John Danstrup og Hal Koch, bd. 1, 1962.
- V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: *Danmarks Statistik* II, 1887.
- V. Falbe-Hansen: *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt* I-II, 1888-1889.
- Marius Gad: *Udtag af Danmarks Statistik*, 2. udgave 1867.
- K. Hansen, red.: *Det danske Landbrugs Historie* V, 1945.
- Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848* I-II, 1931/34.
- Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919* I-II, 1936 og 1945.
- N.P. Jensen: *Dansk Landbrug ved Overgangen til det 20de Aarhundrede* I-II, 1902
- Thorkild Kjærgaard: Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning, *Fortid og Nutid* 27, 1979.
- Michael Koefoed og Harald Westergaard: *Grundrids af Danmarks Statistik*, 1898.
- Fr. Krarup: Litteraturen i Anledning af Stavnsbaandsfesten 1888. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* ny rk. 6, 1888.
- Fr. Vinding Kruse: *Ejendomsretten* I, 1929.
- O.H. Larsen: *Landbrugets Historie og Statistik*, 3. udgave 1937.
- Jens Chr. Manniche: *Den radikale historikertradition*, 1981.
- Emil Meyer: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* ny rk. 8, 1890.
- P. Munch: Det danske Folks Livsvilkaar 1864-1914. *Det danske Folks Historie*, red. Aage Friis, Axel Lindvald og M. Mackeprang VII, 1926-27.
- P. Munch: Studiet af de sidste Aartiers Historie, *Festskrift til Kristian Erslev den 28 Decbr. 1927 fra danske Historikere*, 1927.
- P. Munch: *Erindringer*, red. af Povl Bagge m. fl., bd. IV, 1918-24, 1963.
- Erik Møller: Anm. af Det danske Folks Historie VII, *Historisk Tidsskrift* 9. rk. 5, 1926-1927.
- Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33*, 1979.
- Erik Helmer Pedersen: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938, *Bol og By* 1988:1.
- Erik Helmer Pedersen: Det danske landbrugs historie 1914-1988, *Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn m. fl., IV, 1989.
- Erik Helmer Pedersen: Landbosamfundet og Danmarkshistorien, *Landboforeninger i 200 år*, red. Erik Helmer Pedersen og Mette Ehlers, 4, 1993.
- Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen, L.S. og Christiansborgpolitikken, *Bol og By* 1994:2.
- Jørgen Pedersen: *Husmandsbruget. En Vurdering af den danske Husmandslougivnings økonomiske og sociale Betydning*, 1928.
- Erik Rasmussen: Velfærdsstaten på vej 1913-1939, *Politikens Danmarkshistorie* 13, 1965.
- K. Riis-Hansen: *Samfundsøkonomien i Grundtræk*, 1911, 2. udgave 1919.
- Rud. Schou, red.: *Om Landbruget i Danmark*, 1900.
- Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold 1660-1938*, 1940.
- Fridlev Skrubbeltrang: *Husmænd i Danmark gennem 300 Aar*, Vi og vor Fortid 9, 1942.
- Fridlev Skrubbeltrang: Anm. af Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 4, 1937-38.
- Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand* I-II, 1952/54.
- Jens Warming: *Haandbog i Danmarks Statistik*, 1913.
- Frantz Wendt: Besættelse og atomtid 1939-1965, *Politikens Danmarkshistorie* 14, 1966.

Noter

1. Erik Helmer Pedersen: Landboforeningerne i historien, *Fortid of Nutid* 1995, s. 65-66; Thorkild Kjærgaard: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, *Fortid og Nutid* 28, 1979, s. 178-191.
2. V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: *Danmarks Statistik* II, 1887 (med et fyldigt bidrag af landøkonomen Erhard Frederiksen, s. 302-413).
3. V. Falbe-Hansen: *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt* I, 1888 og II, 1889.
4. *Danmarks Statistik* II (se note 2) s. 102; jfr. Falbe-Hansen: *Stavnsbaands-Løsningen* I (se note 3) s. 1ff.
5. *Danmarks Statistik* II (se note 2), s. 110.
6. Falbe-Hansen: *Stavnsbaands-Løsningen* II (se note 3) s. 139ff.
7. Sst., s. 144f.
8. Sst., s. 147.
9. Sst., s. 149ff.
10. Fr. Krarup: Litteraturen i Anledning af Stavnsbaandsfesten 1888, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* ny rk. 6, 1888, s. 359ff., især s. 374f.; Emil Meyers anm. af Stavnsbaands-Løsningen II findes i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* ny rk. 8., 1890, s. 73ff.
11. *Danmarks Statistik* II (se note 2), s. 152ff.
12. Sst., s. 177.
13. Sst., s. 210ff.
14. Michael Koefoed og Harald Westergaard: *Grundrids af Danmarks Statistik*, 1898.
15. Marius Gad: *Udtag af Danmarks Statistik*, 2. udgave 1867.
16. Kofoed og Westergaard: *Grundrids* (se note 14), s. 85f.
17. Sst., s. 93.
18. N.P. Jensen: *Dansk Landbrug ved Overgangen til det 20de Aarhundrede I-II*, 1902.
19. Sst., s. 174.
20. Rud. Schou, red.: *Om Landbruget i Danmark*, 1900.
21. Sst., s. 80ff.
22. Jens Warming: *Haandbog i Danmarks Statistik*, 1913.
23. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919* II, 1945, s. 406ff.
24. Warming: *Haandbog* (se note 22) s. 127f. og 194ff.
25. Sst., s. 198f.
26. O.H. Larsen: *Landbrugets Historie og Statistik*, 3. udgave 1937, især kap. V, s. 226ff.
27. K. Riis-Hansen: *Samfundsøkonomien i Grundtræk*, 1911.
28. *Betænkning afgivet af den ved Lov Nr. 51 af 14. Marts 1911 nedsatte Landbokommision, II: Formen for Brug af Jord i offentlig Eje*, 1916. Her citeret efter bilag til lovfor-
- slaget af 11. januar 1917. *Rigsdagstidende* 1917, Tillæg A, sp. 4430ff.
29. Sst., sp. 4435ff.
30. Sst., sp. 4442ff.
31. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne* II, 1954, s. 26.
32. Om denne, se sst. s. 76ff. resp. 120ff.
33. Riis-Hansen: *Samfundsøkonomien* (se note 27), s. 107ff.
34. Sst., 2. udgave 1919, s. 150ff.
35. Sst., s. 295ff., specielt s. 300 og 305f.
36. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33*, 1979, s. 122 resp. 185ff. Samme: *Landbrugskrisen, L.S. og Christiansborg-politikken, Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* 1994:2, note 31, s. 44.
37. Anm. i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 57, 1919, s. 591ff.
38. P. Munch: *Det danske Folks Livsvilkaar 1864-1914, Det danske Folks Historie*, red. Aage Friis, Axel Linvald og M. Mackeprang, VII, 1926-27, s. 327ff.
39. P. Munch: *Studiet af de sidste Aartiers Historie, Festskrift til Kristian Erslev den 28 Decbr. 1927 fra danske Historikere*, 1927, s. 65ff.
40. Anm. i *Historisk Tidsskrift* 9. rk. 5, 1926-27, s. 308ff.
41. Sst., s. 389f.
42. Sst., s. 372.
43. Jørgen Pedersen: *Husmandsbruget. En Vurdering af den danske Husmands-Lovgivnings økonomiske og sociale Betydning*, 1928.
44. Sst., s. 191.
45. Sst., s. 201.
46. Jens Chr. Manniche: *Den radikale historikertradition*, 1981, s. 373ff.
47. Hans Jensen: *Statshusmandsloven af 1899, Festskrift til Kr. Erslev* (se note 39) s. 631ff.
48. Sst., s. 652.
49. Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848 I-II*, 1931/34.
50. Sst. bd. II, s. 133ff. resp. s. 500ff. En agitator som Rasmus Sørensen fandt til sin skuffelse Ole Kirk en skarp, noget mistænkelig hul og stenkold Person.
51. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919*, I, 1936.
52. Fr. Vinding Kruse: *Ejendomsretten* I, 1929.
53. Kjeld Bjerke m. fl.: *Dansk Landbrug fra 1880 til 1938*, 1939, s. 16ff.
54. Sst., s. 98.
55. Sst., s. 104f.
56. Sst., s. 46.
57. Sst., s. 143ff.
58. Sst., s. 547ff.
59. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938, Bol og By* 1988:1, s. 146ff.

60. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold 1660-1938*, 1940.
61. Sst., s. 148.
62. Sst., s. 150f.
63. Sst., s. 188.
64. Sst., s. 373ff.
65. Sst., s. 362.
66. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmænd i Danmark gennem 300 Aar, Vi og vor Fortid* 9, 1942.
67. Sst., s. 72.
68. Sst. s. 91.
69. Sst., s. 114f.
70. Sst., s. 134.
71. Sst., s. 142ff.
72. Sst., s. 146ff.
73. *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 4., s. 131ff.
74. K. Hansen, udg.: *Det danske landbrugs Historie V. Danske Landboforholds Historie*, 1945, s. 300ff.
75. Sst., s. 336ff.
76. Sst., s. 429ff.
77. Sst., s. 452ff.
78. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand I-II*, 1952/1954.
79. Sst. II, s. 120ff.
80. P. Munch gør i sine erindringer opmærksom på, at indførelse af jordskyld i virkeligheden ville koste husmændene dyrt, fordi de gældende fradragsregler gav dem 'en betydelig Fordel' P. Munch: *Erindringer*, red. Povl Bagge m.fl., IV, 1918-24, 1963, s. 150ff.
81. Skrubbeltrang: *Den danske husmand II* (se note 78), s. 132.
82. Vagn Dybdahl: Den nye klasser. *Politikens Danmarks Historie* 12, 1965, s. 114.
83. Frantz Wendt: Besættelse og atomtid 1939-1965. *Politikens Danmarks Historie* 14, 1966, s. 234.
84. Sst., s. 18f.
85. Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*, 1989, s. 256ff.; samme: *Landbosamfundet og Danmarkshistorien*, 1993, s. 343ff.
86. Helmer Pedersen: *Landbosamfundet* (se note 85), s. 361ff.

Giesegaard midt i verden

Birgit Løgstrup

Fortid og Nutid juni 1996, s. 150-156

I sin debatanmeldelse af Palle O. Christiansens disputats *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, 1996, understreger Birgit Løgstrup disputatsens tværvideenskabelige tilgangsvinkel og dens lange tidsperspektiv. Hun peger dog også på dens manglende kildeteoretiske behandling, der til tider gør »godsets verden« snævrere end nødvendigt ved kun at behandle relationerne mellem gods og fæstere.

Birgit Løgstrup, f. 1941, arkivchef, dr.phil., Rigsarkivet. Disputats: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret i det 18. århundrede*, 1983.

Relevans

Palle O. Christiansens disputats¹ er en relevant afhandling. Den behandler det centrale spørgsmål, hvorledes de danske godser fik arbejdskraft til dyrkning af deres hovedgårdsjorder fra 1750 til 1980, altså arbejdskraftproblemer set i det lange perspektiv. Det er undersøgelsen af gårdmandshoveriet og dets afløser først hos fæstehusmændene, siden lejehusmændene og landarbejderne – og til sidst de nye statshusmænd eller statsfæstere, som nogle også fandt på at kalde dem. Undersøgelsesfeltet er ikke de danske godser som sådanne, men det midt-sjællandske storgods Giesegaard, der på denne måde bliver et eksempel på, hvorledes arbejdskraftproblemet kunne løses under de givne forhold.

Spørgsmålet kan også stilles på en anden måde: Hvorfor ser omegnen af Giesegaard ud, som den gør? Hvorfor ligger landsbyen Gørslev midt i en stjerne af marker med en samling huse, Mikkelsborghusene (oprettet 1835) og Nyvang (1840) yderst ved sognegrænsen nærmest Giesegaard? Hvorfor ligger der lidt længere væk et husmandssamfund som Rødbylund (1924) med større arealtilliggende end de

øvrigt små kolonier? Svaret er, at disse småsamfund er blevet oprettet for at løse arbejdskraftproblemet på Giesegaard under skiftende politiske forhold. Topografien omkring Giesegaard har således også været baggrund for denne tilgang til undersøgelsen.

Tværvideenskabelig

Disputatsen er tværvideenskabelig, idet den repræsenterer både historie og etnologi. De to fag ligger meget tæt på hinanden, idet de begge vil forstå et samfund i dets kontekst. Historikeren nøjes som regel med de eksisterende skriftlige kilder, som benyttes til at stille de for undersøgelsen relevante spørgsmål. Der vil dog altid være spørgsmål, kildematerialet ikke kan give svar på. Etnologen vil i samme situation ved undersøgelse af nutidige samfund gå ud og skaffe sig svarene ved at stille sine spørgsmål i et lokalsamfund. Men ønsket om at forstå lokalområdet i en dybere kontekst kan drive ham bagud i tid ligesom historikeren. Der kan desuden være den gradforskelle i interessefeltet, at etnologen i højere grad end historikeren interesserer sig for de almindelige træk i

dagligdagen, mens historikeren er mere tilbøjelig til at fremhæve det særegne eller forandringen.

Palle Ove Christiansen har benyttet den almindelige historiske metode med at finde relevant skriftligt kilde-materiale og sætte det ind i en større ramme, således at det kan give svar på de spørgsmål, den nysgerrige og åbne forsker må stille. Og Palle Ove Christiansen er en god historiker. Men han er også etnologen, der startede sin undersøgelse med at leve på stedet som avlskarl et halvt år i 1977 for på sin egen krop at opleve, hvordan landbefolkningen levede, hvordan den opfattede sine omgivelser – herunder hvordan forholdet til greven og Giesegaard var. Dette feltarbejde har foranlediget mange spørgsmål til det historiske kilde-materiale på baggrund af en stærk indlevelse i de forskellige holdninger og livsformer, han observerede blandt Giesegaards landarbejdere. Fra tryk-hed under den alfaderlige greve – symboliseret af den underdanige landarbejder med hatten i hånden – til den driftige bonde eller husmand, der har sikret sig ejendomsretten til sin jord og ladt godsejeren tilbage med behovet for at få sin hovedgårdsjord drevet på anden vis.

Undersøgelsen er foretaget baglæns i det kronologiske forløb, men den er beskrevet forlæns – bortset fra den indledende jagtbeskrivelse. Det er der kommet en god tværvidenskabelig af-handling ud af.

Scenen

Scenen sættes først med en malende beskrivelse af en nutidig jagt på Giese-gaard med to sæt aktører, jægere og klappere, der er et godt billede på de to verdener på godset. Herefter følger et metodisk afsnit, s. 66-89, der viser forfatterens store belæsthed. Men det er ikke lykkedes ham at få undersøgel-

sens problemstillinger kædet organisk sammen med den teoretiske læsning. Det bliver for ofte en fritsvævende op-remsning, hvormed ikke er sagt, at den teoretiske læsning har været uden betydning for resultatet. Det er blot ikke formidlet videre til læseren.

Scenen er Giesegaard placeret midt i verden med interne handelsrelationer til Ringsted, Køge og København, med ydre handelsveje til Norge og Hol-land og landene omkring Østersøen, senere afløst af de stærke handelsveje til England, hvor Palle Ove Christian-sen ser forsyningerne af det engelske marked med danske landbrugspro-dukter som en nødvendig forudsæt-ning for den tidlige engelske industria-lisering. At scenen er Giesegaard bety-der ikke, at undersøgelsen glider ind i den traditionelle og forældede opde-ling af historien i rigs- og lokalhistorie. Det var f.eks. en central rigshistorisk begivenhed, da lejehusmændene un-der Giesegaard i 1848 gik over på den anden side af slottets jerngitter og der-ved overskred grænsen mellem greven og de andre (s. 390). Aktionen var ret-tet mod den holstenske godsforpagter, men greven, der holdt øje med aktio-nen fra et vindue, sendte ikke godsfor-valteren (godsforpagteren var over alle bjerge) ned til lejehusmændene. For det havde han set gå galt i Paris, frem-hævede han, i stedet benyttede han bondefogden – altså en af deres egne.

Oversættelse

Undersøgelserne af Giesegaard er ble-vet oversat til engelsk, således at det danske landbosamfunds historie kan blive placeret på det europæiske histo-riske kort. Set i denne sammenhæng er det en beklagelig mangel, at der ik-ke er foretaget en historiografisk in-troduktion til dansk landbohistorie. En sådan blev også efterlyst af den første officielle opponent ved forsvars-

handlingen på Københavns Universitet, David Gaunt, der demonstrerede, at den havde været på sin plads. Den engelske oversættelse er af flere blevet betegnet som mangelfuld. Det er en vanskelig opgave at oversætte et værk om forhold i ét sprogligt område til et andet, der overhovedet ikke kender de begreber og forhold, det omhandler. Her er problemet løst ved gennemgående at benytte de danske termer og så i de fleste tilfælde, første gang de optræder, at give en beskrivelse af forholdet. Men fremgangsmåden er ikke suppleret med en ordliste eller en for-tegnelse over det anvendte begrebsapparat. Derved er der skabt mange vanskeligheder for de udenlandske forskere, der måtte ønske at få dette indblik i danske forhold. Samtidig er det en tung, men – som man vil forstå af det følgende – en meget givende undersøgelse at arbejde sig igennem for et dansk publikum.

1760-1800

Det klassiske godssystem og landboreformerne (s. 125-329) optager en central del af værket. Det bygger på tætte kildestudier i gods-, lokal- og central-administrationens arkiver. Metoden har været en linkning eller fletning af alle oplysninger om personer og steder/gårde og huse i Gørslev by. Det resulterer i en klassisk skildring af fæsteforholdet samtidig med en beskrivelser af to forskellige livsformer hos fæstebønderne: Den driftige bonde over for fatalisten, som blot lod stå til og nød livet under de givne forhold. Allerede Ludvig Holberg har vist os de to typer netop fra Midtsjælland: Erasmus Montanus' driftige far over for den drikfældige Jeppe på Bjerget. Det nye er, at forfatteren finder begge typer samtidig. Ofte har landbohistorikere taget deres udgangspunkt i enten den ene eller den anden type i en given

periode. (For en gangs skyld findes en forskningsdiskussion, s. 241, note 79). Skillelinien går ikke alene gennem bøndernes lag, men også gennem den underliggende husmandsstand.

Derfor kan Palle Ove Christiansen vise en overraskende sammenligning af den sociale mobilitet i fæstevæsenets glansperiode 1760-1790 sammenlignet med perioden for ophævelsen af godssystemerne 1850-1890, s. 238. Der var langt større chancer for en søn af en husmand for at blive bonde i den første periode end i den sidste. Den forskel i driftighed har forfatteren ganske givet mødt i mange sammenhænge. Han kender sine folk på Giesegaard så godt, at han s. 201 kan sige, hvem der tilhørte stræberne, og hvem der må henregnes til fatalisterne. Men den dokumentation, han direkte anfører, er spinkel – et yderst interessant brev fra bondefoged Peder Jensen fra 1772 (s. 198), hvor denne beklager sig over, at godset yder for megen hjælp til udygtige folk, ja, de stræbsomme skal endog pløje for dem. Denne oplysning kombinerer forfatteren med undersøgelsen af, hvem der klarer sig uden gæld til godset.

Årsagen til dette skel finder Palle Ove Christiansen i bøndernes forskellige mentalitet. Men kunne der ikke findes andre forklaringsmuligheder? F.eks. kvaliteten af de fæstegårde, de fik stillet til rådighed – eller hvornår i deres løbebane, den allestedsnærværende misvækst ramte dem – eller styrken af det familienetværk, de levede i, således at mentalitetsforskellen bliver reduceret til en alternativ eller supplerende forklaring?

Hvordan har fæstebønderne i det hele taget klaret sig med det lave foldudbytte og svingende produktionsafkast af landbrugsbedriften? Palle Ove Christiansen har gennem arkivalier fra godsets skovauktioner opdaget, at fæstebønderne købte bark fra godsets skove. Den blev udnyttet til produk-

tion af brænde og smuld til salg i byerne, som gav bønderne de rede penge, de havde brug for til betaling af de afgifter, der skulle erlægges i rede penge. De var gennem en sådan nicheproduktion direkte forbundet med markedsøkonomi med mulighed for at købe forbrugsvarer såsom salt, tobak og kaffe. Dette har Palle Ove Christiansen fået øje på, fordi bønderne købte råvarerne af godset, som har bevaret sine regnskaber. Men formodentlig har fæstebønderne fundet andre tilsvarende fabrikations- og salgsmuligheder på grundlag af egne råvarer. Dette har blot ikke sat sig spor i kildematerialet. Vi ved fra en midtjysk fæstebondes dagbog fra slutningen af det 18. århundrede, at han havde en vidtstrakt handel med varer, som enten var tilvirket i hans egen bedrift, eller som han havde opkøbt indenfor en ganske stor radius. Det var uld, mjød, flæsk, træ, ost, pølse og andre fedevarer, som enten blev solgt på markeder eller bragt til forskellige købmænd i områdets købstæder. Mellem godsejer og fæstebonde ser vi normalt kun de officielle transaktioner, der er knyttet til fæsteforholdet. Derudover har fæstebønderne efter min opfattelse opretholdt en mangesidet produktion med et markedsorienteret salg for øje, og det gælder, som dette eksempel fra Giesegaard viser, ikke blot de jyske fæstebønder. En sådan nicheproduktion, der uden tvivl er forskellig fra egn til egn, har sat bønderne i stand til at opretholde livet trods de lave foldudbytter.

Sigtet med »godsets verden« har været at beskrive relationerne mellem godset og fæstebønderne. Derved kommer Palle Ove Christiansen til at overse den anden del af fæstebøndernes verden, nemlig landsbyfællesskabet. Han går så vidt (s. 214) som til at benægte, at grandestævnet har haft en selvstændig formand, men mener, hans funktioner i stedet blev vareta-

get af Giesegaards bondefoged. Nu er det ikke ualmindeligt ifølge vedtægterne for landsbyfællesskabet, at en godsejer havde mulighed for at påvirke valget af oldermændene. En anden forklaring kunne være, at oldermændene samtidig udfyldte hvervet som bondefoged. I hvert fald er den første oplysning i Søren Andersens dagbog fra Nordrup under Giesegaard så sent som 1854, at han er blevet valgt til oldermænd og derfor har købt akvavit (s. 481).

Det fremstilles ofte, som om landsbyfællesskabet kun tog sigte på fataliteten, for at blive i Palle Ove Christiansens sprogbrug. Men også inden for landsbyfællesskabets rammer var der muligheder for de stræbsomme. Nok var græsningsrettighederne fordelt mellem bymændene, men ifølge mange vider og vedtægter var der mulighed for at overdrage ikke udnyttede rettigheder til andre bønder i byen. Greven på Giesegaard var ikke ukendt med samarbejde med et aktivt landsbyfællesskab. Herskabet ejede i midten af det 18. århundrede også Stenalt gods øst for Randers, hvor landsbyfællesskabet var meget aktivt ved driftsomlægninger. Det vil sige, at finder vi andre kildegrupper, ser vi andre verdener.²

1800-1850

Udskiftningen af fæstebøndernes jord i Gørslev i 1798 placeres korrekt inden for godsejerstyrets rammer i anden del. Udskiftningen opfattes som den nødvendige forudsætning for, at bønderne var i stand til at afløse deres hoveriforpligtelse med en afgift. Denne jord- og driftsreform satte dem i stand til at få det udbytte af deres fæstegårde, der skulle til for at betale sig fra at stille med arbejdskraft, redskaber og trækraft på hovedgården, dvs. hoveriafløsning.

Tilbage stod godsejerne med problemet at få drevet deres hovedgårde, når de ikke længere kunne indkalde fæstebønderne. De havde dog ikke blot presset den traditionelle drift gennem udnyttelse af fæstebøndernes arbejde uden noget udviklingsperspektiv, som Palle Ove Christiansen skriver (s. 345). Der var mange steder foregået nyskabelser på hovedgårdene i form af driftsomlægninger til kobbeltbrug, nye afgrøder som kløver og hvede, effektivisering af mejeribrug, indførsel af tærskemaskiner, oprettelse af teglværker for at imødekomme nybyggeriets behov. Men hvorledes fik godsejerne udført det basale markarbejde, efter at fæstebønderne havde opnået hoveriafløsning? Tilbage havde de kun fæstehusmændene, som nu måtte overtage gårdmændenes part af markarbejdet. På Giesegaard rykkede husmændene ind i den nærmeste landsby, Klippede, der efterhånden blev nedlagt som bondeby. To nedlagte gårde i Gørslev gav desuden plads til hver sin nye lejehusmandskoloni – i 1835 til Mikkeltorhusene (14 stk. med 3 tdr. land til hver) og i 1840 til Nyvang (11 stk.). Husmændene måtte som tidligere yde gratis arbejde for at få lov til at dyrke de små husmands-lodder. Da landboreformerne efter den frie forfatning også nåede til husmændene, blev arbejde og bopæl i hvert fald formelt adskilt. Det gav anledning til, at løse landarbejdere rykkede ind i Tyendehuset i 1850. Husmændenes bestræbelser gik modsat landarbejdernes ud på at få så meget jord, at de kunne leve af jorden uden at gå i dagleje. Derfor udviklede der sig inden for ganske korte afstande små samfund med himmelvid forskel i mentalitet, i holdning til godsejeren og i holdning til arbejdet. Landarbejderne på godset oplevede en arbejdstid og en fritid, mens husmændene for at få deres udkomme måtte arbejde efter den officielle arbejdstids ophør.

Her gik der også et skel mellem de stræbsomme og fatalisterne.

1860-1890

De næste 100 år kan betragtes under synsvinklen: Godsets endelige opløsning. Første milepæl på Giesegaard var fæstebøndernes selvejkøb 1860-1890, som skete senere end de fleste steder i Jylland. Ved selvejkøbet underkastede fæstebønderne sig markedskræfternes frie spil uden godsets sikkerhedsnet. For godset var salget umiddelbart en god økonomisk forretning – et afkast på 40.000 årligt mod tidligere kun 10.000 i faste afgifter. Palle Ove Christiansen fremhæver, at bønderne ikke traf beslutningen af hensyn til afkastet af arbejdsindsatsen og den investerede kapital, men på grund af en række immaterielle fordele, såsom fjernelsen af den tidligere angst for at blive sat ud, når de blev gamle, og større sikkerhed for, at børnene kunne overtage bedriften under selveje.

Det næste, der skete på Giesegaard, var udstykningen til husmandsbrug i Gørslev Vestervang i 1903 (1899-loven) og Rødbylund i 1924 (1919-loven). Som baggrund herfor refereres diskussionen på Rigsdagen og i samfundet om størrelsen af husmændenes jordlodder. Løsningen af dette spørgsmål var afgørende for, hvor megen arbejdskraft godset kunne forvente. Blev lodderne for store, behøvede husmændene ikke at gå på dagleje for at supplere indkomsten. Udstykningen på Midtsjælland fortsatte indtil 1958, og straks fra 1962 startede sammenlægningerne!

I enhver undersøgelse bliver det nødvendigt at skære af. Palle Ove Christiansen har fulgt sine linier umådelig langt. Han nøjes ikke med at følge gårdmænd og husmænd, til de forlader godset, men undersøger også de

kulturelle forhold i gårdmands- og husmandstraditionen længe efter. Han gør det formentlig ud fra et ønske om at give den hele historie bag de mennesker, han mødte under feltarbejdet på Giesegaard. Men hånden på hjertet: Han bringer intet nyt i skildringen af højskolebønderne og de radikale husmænds kulturelle liv.

Beskrivelse af kildemateriale

Undersøgelsen har først og fremmest sin styrke i fastholdelsen af det lange perspektiv – at samme problemstilling undersøges over 200 år. Herudover ligger de vigtigste nybrud i afsnittene om fæstebønderne i det 18. århundrede og det lange kapitel 13 om husmændene i Nyvang fra 1850 til i dag – kerneområderne i bogen for Palle Ove Christiansens virke som historiker og etnolog. Han har ikke behandlet de teoretiske kildeproblemer, hverken i godsarkivalierne eller i forbindelse med sin egen rolle i feltarbejdet. Det er en skam, for så var han formodentlig blevet opmærksom på, at de skriftlige kilder i godsarkivet kun behandler relationer til fæstebønder, men ikke forholdene inden for landsbyen mellem bønderne. Han har heller ikke mulighed for at få øje på fæstebøndernes økonomiske aktiviteter uden for godset – den tidligere omtalte handel med træsmuld opdager han kun, fordi bønderne køber barken fra godset. På samme måde kunne han have spurgt, om feltarbejderen fik alt frem under et halvt års ophold på stedet. Det eneste sted, Palle Ove Christiansen antyder eksistensen af sådanne problemer, er i beskrivelsen af husmændenes loyalitet mod godsejeren. Den afslørede bl.a. i deres undvigende svar, når feltarbejderen spurgte om mere, end de havde lyst til at fortælle (s. 567). Feltarbejderen konstaterede denne loyalitet – men var der andre svar, han gik glip af?

Hvad mangler?

Jeg har tidligere påpeget afsnit, der kunne undværes i den store bog. Men selvfølgelig er der også noget, jeg mangler. Det vigtige forhold mellem godsforvalter og greve er stedmoderligt behandlet. Det må f.eks. have været et problem for godsforvalteren, at greven i 1960 ændrede en forpagtningskontrakt, som var afsluttet med Peder Søndergaard. Denne startede straks sin motorcykel og kørte lige op til greven, da han ikke kunne få sin vilje over for godsforvalteren. Præcis samme reaktion, som da lejehusmændene i 1848 marcherede op til greven!

Undersøgelsens genstand er Giesegaard. I begyndelsen af bogen gør Palle Ove Christiansen meget ud af at vise ved hjælp af instruktive kort, hvordan Giesegaard er placeret i forhold til den omkringliggende verden. Men som undersøgelsen skrider frem, glemmer han mere og mere, at der er en verden udenfor Giesegaard. Det trækkes sjældent ind i overvejelserne, at utilfredse karle og husmænd kunne søge andre steder hen. Det er de tilbageblevne – og i denne forstand sejrherrenes – historie, der skrives. Derved bliver bondesamfundet også opfattet som geografisk immobilt i langt højere grad, end det har været. Endelig blev der under forsvarshandlingen gjort opmærksom på, at i Palle Ove Christiansens version af godsets verden glimrede kvinderne ved deres fravær. Dette er en korrekt iagttagelse.

Har det været umagen værd?

Det er et kæmpeværk, Palle Ove Christiansen har leveret. Han har fulgt en problemstilling gennem to hundrede år. Han har villet forstå den befolkning, han mødte gennem kilderne og på Giesegaard, ud i alle livets forhold. Han har anvendt både historisk og et-

nologisk arbejdsmetode på det enorme kildemateriale, han enten har gravet frem eller selv skabt. Men det har også kostet over tyve års arbejde. Selv om Palle Ove Christiansen også har publiceret væsentlige afhandlinger undervejs – også i internationale tidsskrifter – så har han og vi måttet vente mange år på at se det færdige resultat. Det officielle forskningspolitiske synspunkt ville være, at her ser vi, hvorledes humanisterne stædigt holder fast i den lange afhandling i stedet for at opnå et hurtigere resultat i en ph.d. grad og derefter kaste sig ud i nye undersøgelser. Jeg er ikke enig i synspunktet. Den dybdeborende afhandling med perspektiv og relevans skal fastholdes af hensyn til udviklingen af faget.

Universitetet reagerede klogt ved modtagelsen af denne tværvide-skabelige afhandling, da det nedsatte en bedømmelseskomite bestående af en

historiker og to etnologer, – to svenskere og en dansker. Afhandlingens mulighed for at trænge igennem i udlandet svækkes desværre af den manglende forskningsoversigt og det ligeledes manglende begrebsapparat. Tilsvarende er den vanskeligt tilgængelig i Danmark for videre kredse, hvilket kunne tilsige, at der var blevet ofret penge på en dansk udgave. Men det lønner sig at investere i den tid, det tager at kæmpe sig igennem de mange sider.

Noter

1. Palle O. Christiansen: *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*. Scandinavian University Press 1996. 596 s., 625 kr.
2. Birgit Løgstrup: Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede, *Bol og By* 1986:2.

Anmeldelser

Niels Petersen og Helle Blomquist: Sundhed * Byråkrati * Politik. Udgivet af Helle Blomquist og Michael Hertz. Jurist- og Økonomiforbundets Forlag 1996, 260 s.

Afdøde arkivar Niels Petersen havde udarbejdet et næsten færdigt manuskript om Det kgl. Sundhedskollegiums historie, som han var begyndt på tidligt i 1960'erne. Han overlod arbejdet, der dog manglede noteapparatet til de fleste kapitler, til Rigsarkivet. Udgiverne har sammen med andre, der kendte til manuskriptet, ment, at det fortjente en offentliggørelse. De færdiggjorde annotationen, såvidt det kunne lade sig gøre, og Helle Blomquist påtog sig arbejdet med at supplere manuskriptet med nogle hovedtræk i sundhedsvæsenets historie op til 1950 og med en gennemgang af nogle historiografiske hovedtemaer i sundhedsvæsenets historie.

Det er blevet til en nyttig, om end i sin helhed noget mærkelig bog. *Nyttig* fordi vi med Niels Petersens arbejde får den første samlede fremstilling af Sundhedskollegiets udvikling i dets godt 100-årige virke, oven i købet gribes emnet an med en meget interessant problemstilling: vekselvirkningen mellem bureaukrati og magt på den ene side og sagkundskab og faglig interesse-representation på den anden. Eller som Niels Petersen også udtrykte det, han var interesseret i forholdet mellem generalister og specialister i den offentlige [sundheds]administration. Generalisten tilvejebringer grundlaget for politiske beslutninger mm., og specialisten skal ved sin sagkundskab på et specielt område sikre det faglige grundlag. Dermed var Niels Petersen noget forud for sin tid, der først i 1970'erne havde givet sin store bevågenhed til forvaltningshistorien. Nu er afhandlingen da også udgivet i serien *Stat, Forvaltning og Samfund*.

Niels Petersens store viden på det administrative og arkivmæssige område giver os megen erkendelse i forbindelse med sundhedsvæsenets udvikling. Kapitlerne har beskrivende, ikke diskuterende karakter, men de er dog klart problematiserende ud fra hans overordnede og strukturelle tilgang. Sundhedskollegiets sammensætning, rekruttering, beføjelser og reformforslag bliver kildener og omhyggeligt gennemgået. I hele perioden ses, at nok adspurgtes kollegiet flittigt fra Danske Kancellis side, men siden at rette sig efter kollegiets råd var ikke normen. Det viser sig, at Kollegiet med sine udelukkende lægekyndige medlemmer igennem hele perioden

havde været underordnet en administrativ myndighed, først Danske Kancelli og siden Justitsministeriet. Sundhedskollegiet havde også igennem hele sin levetid beholdt sin kollegiale karakter, en for enevælden typisk institutionskarakter, som man skulle mene, at folkestyrets tid forlængst var løbet fra.

Under enevælden var Sundhedskollegiet forbløffende passivt i sin underordnede stilling, kom der reformforslag, var det fra embedslægerne uden for hovedstaden. Sundhedskollegiet kom således ofte i klemme mellem sine egne i provinsen og den overordnede myndighed, og dermed gjorde det alle parter utilfredse. Konsekvenserne heraf er ikke kommet tydeligt nok frem hos Niels Petersen. For nok konkluderer han, at den »administrative erfaring har vist, at lægernes monopol på at lede sundhedsvæsenet er bedst tjent med, at det holdes institutionelt afsondret fra det politiske ansvar« (s. 173), men hvem var det, der bedst blev tjent med det? Sundhedskollegiet, embedslægerne i marken eller den senere Lægeforening?

Niels Petersen var meget principfast, når det gjaldt hans problemstilling. Det er altid en force at gennemføre en analyse stringent. Men når problemstillingen er et emne fra administrationshistorien og har strukturel tilgang, kan principper være en faldgrube med isolering til følge. F.eks. opfordrede Proviensallægeforeningen i 1853 Justitsministeriet og Sundhedskollegiet til at nedsætte en kommission for at forberede en reform af det offentlige sundhedsvæsen. Niels Petersen ser det udelukkende som et dansk ønske om ligeledes at få en reform, som hertugdømmerne havde opnået kort forinden. Det kan være, det også har spillet ind, men det væsentlige er vel, at landet lige havde været hærget af en koleraepidemi. Denne havde afsløret store mangler i sundhedsvæsenet.

Selve gennemgangen af de hidsige reformdiskussioner i Sundhedskollegiet, i Justitsministeriet, i kommissioner og i Folketinget er et glimrende eksempel på Niels Petersens stringente håndtering af spørgsmålet om vekselvirkningen mellem generalister og specialister.

Bogen er også meget nyttig med hensyn til Helle Blomquists redegørelse for sundhedsvæsenets danske historiografi fra 1840'erne til vore dage, dvs. 1993. De 150 år deles i tre perioder med 1963 og 1985 som de skelsættende år. Den første periode var tegnet af de lægelige medicinhistorikere med Julius Petersen og Gordon Norrie som hovedpersoner. Den næste periode udmærker sig ved, at andre forskere end læger interesserer sig for emnet, hvor faghistorikeren,

stadsarkivar Sigurd Jensen og de etnologinspirede Peter Seeberg og Gunnar Sandfeld etablerede nye tyngdepunkter. Efter 1985 er det et bredere spektrum af humanistiske sundhedsforskere, der sætter dagsordenen. Det er som sagt et meget nyttigt initiativ, men jeg savner klare mærkninger. Helle Blomquist har valgt at holde sig til en referatstil, der oven i købet kun ganske sjældent kobler tilbage til Niels Petersens resultater.

Bogen er et *mærkeligt* værk, for netop den manglende tilbagekobling får læseren til at undre sig over Helle Blomquists første del, der ifølge programerklæringen skal supplere Niels Petersens arbejde. Meget summarisk beskriver hun nogle hovedtræk i sundhedsvæsenets historie. Med en anden rækkefølge får vi nok en gang præsenteret embedslægesituationen fra omkring 1770 og Sundhedskollegiets oprettelse, dog uden at det bliver relateret til hovedmanuskriptet. Det blev reformtankerne i 1850'erne heller ikke. De blev kort og ganske karakterløst refereret. Men de blev dog sat i den kontekstuelle sammenhæng. Det er her, Helle Blomquist har set sin opgave: At tage Niels Petersens arbejde ud af dets isolation og drage samtiden med ind. Men hun gør det meget opremsende, stoffet problematiseres ikke. Hun beskriver nøglepunkter som sundhedskommissioner, sygehuse, sygekasser, lægevidenskaben eller offentlig hygiejne.

Læseren får en kort og nyttig information. Men vil en læser, der er interesseret i den form for oplysning, komme i tanker om, at det er i denne bog, han skal søge den?

Jeg slutter med et hjertesuk: Kunne der ikke være blevet læst lidt bedre korrektur på både Niels Petersens afsnit og især på Helle Blomquists?

Gerda Bonderup

Poul Erik Pedersen: Signalering til søs. Flagsignalering i den danske orlogsflåde i perioden 1720-1800. Marinehistorisk Selskabs skrifter 24, 1995. 126 s., 198 kr.

Et af historiens berømteste flagsignaler er vel Horatio Nelsons »England forventer, at hver mand gør sin pligt«, som han sendte inden slaget ved Trafalgar i 1805. Allerede i den danske flådes signalbog af 1711 fandtes et signal nummer 43, som sagde, at alle skulle gøre deres bedste. Det er udviklingen af flagsignaleringen gennem 1700-tallet, der er emnet for Poul Erik Pedersens bog.

Når skibe på den tid skulle kommunikere, skete det gerne skriftligt eller mundtligt. Men ofte var man henvist til flagsignalering, som var hurtig selv over forholdsvis store afstande, og som

ofte benyttedes under kamp. I mørke eller tåge erstattedes flagene af lys- og lydsignaler fra lanterner, kanoner, trompet, skibsklokker og lignende.

Den foreliggende bog beskriver udviklingen fra begyndelsen af 1700-tallet, hvor normen var enkeltflagssignaler med mange forskellige flag, hvis betydning afhang af, hvor i riggen de hejstes. Som signalbogen af 1711 viser, var der på den tid især tale om envejskommunikation fra den kommanderende admiral. Ved nøje at gennemgå signalbøgerne af 1711, 1743, 1756 og 1799 påviser Poul Erik Pedersen, at de kraftigt øgede behov for nuanceret tovejs flagkommunikation under sejlads, jagt og kamp blev imødekommet efterhånden. Med signalbogen af 1799 havde man udviklet systemet, så man ved benyttelse af kun 13 forskellige signalflag og 4 standere i kombinationer på op til tre ad gangen kunne sende 1299 forskellige nummersignaler med hver sin præcise betydning. For eksempel kunne signal nummer 945: »Det ville fornøje den kommanderende at se flåden nøjere erindre den anbefalede orden« besvares med signal 1035: »Jeg har mistet mit rør«. Et intenst kommissionsarbejde havde blandt mange andre fremskridt sørgt for at forebygge fejlaflæsninger. Dette opnåedes blandt andet ved at anvende signalflag af passende størrelser og med kun to farver i enkle symmetriske tegninger (altså noget i retning af vore dages signalflag).

Det danske 1799-system var internationalt set af meget høj kvalitet. Det viste sig da også så anvendeligt, at det fortsat blev benyttet langt op i 1800-tallet, hvor der ellers skete så mange dybtgående ændringer i søkrigsførelsen og den maritime teknologier.

Bogen er et bearbejdet universitetsspeciale. Fremstillingen er sine steder meget detaljeret og kildenær; således kan gennemgangen af de forskellige signalbøger virke noget omstændelig. Derimod er fremstillingen af signalkommissionens arbejde 1797-1801 ganske velskrevet og fængende. En afgjort fordel ved værket er, at det overalt nyder godt af, at forfatteren er pensioneret kommandør og dermed fagmand på alt det sømilitære. Bogen er en værdifuld detailstudie på et hidtil udforsket felt.

Erik Gøbel

Harald Jørgensen: Fra Christiansborg til Amalienborg. En begivenhedsrig periode i dansk hofforvaltnings historie, 1784-1808. Poul Kristensens Forlag 1996. 399 s., 350 kr.

Hvad er et hof? En fyrstes husholdning? En social organisme? En politisk institution? Et forfinet

aristokratisk kulturmiljø? Hoffet under l'ancien régime er et fænomen med mange facetter, og det kan anskues på mange måder. I dette digre værk vælger forhenværende landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen at skildre hoffet som en virksomhed set fra den administrerende direktørs, dvs. overhofmarskallens, synspunkt. Det var ikke nogen helt lille »butik«, overhofmarskallen stod i spidsen for: Christiansborg alene var en af hovedstadens store arbejdspladser, hvor ca. 220 personer daglig var beskæftigede.

Det kan derfor heller ikke undre, at embedet blev besat med erfarne og effektive embedsmænd. Det er disse mænd og deres kamp med embedets administrative udfordringer, Harald Jørgensen har sat sig for at beskrive: den autokratiske Chr. Fr. Numsen, den nøjeregnende W. Th. Wegener, den lemfældige A.C. Ahlefeld og den effektive A.W. Hauch, der forstod at støtte sig til den gamle ræv hofinspektør Mogens Nielsen.

Bogen dækker perioden fra kronprins Frederiks (VI) statskup 1784 til Christian VII's død 1808. Skildringen struktureres efter de fire embedsperioder, som hofmarskallembedets skiftende indehavere danner. Overhofmarskallen var hoffets højeste embedsmand, hvis fremskudte plads i afviklingen af ceremonier som ambassadørmøttagelser, bryllupper og statsbesøg ikke skal dække over, at det daglige arbejde mest bestod af personalesager og økonomistyring. Overhofmarskallen havde nemlig ansvaret for den kongelige hofstat, for hofholdningen og for de kongelige slotte, først og fremmest Christiansborg og sommerresidensen Frederiksberg. Som personalechef kunne overhofmarskallen stort set få det, som han ville, og Harald Jørgensen skildrer detaljeret, hvordan han holdt styr på hele flokken af over- og underordnede »betjente«. Økonomistyringen var derimod besværliggjort af, at kongen gennem sine dispositioner – f.eks. ved at tilstå bolig eller kost på slottet – kunne tvinge udgifterne i vejret, mens overhofmarskallen var henvist til sparsommelighed for at få budgettet til at passe. Der var nemlig afsat et ganske bestemt beløb til hofholdningen, og Finanskollegiet var ikke imødekommende over for ønsker om ekstravællinger til dækning af de uundgåelige underskud.

For snart sagt alle overhofmarskallens arbejdsopgaver fandtes der faste rammer eller traditioner, der skulle følges. Det vil sige, det var tilfældet indtil den 26. februar 1794, hvor Christiansborgs brand brat kastede kongehuset og hoffet ind i en ny epoke, der for så vidt stadig varer ved, al den stund kongehuset stadig benytter Amalienborg som residens. Indretningen af pallerne og tilpasningen af hofholdningen og personalet til de nye, mindre rammer danner bogens midterakse, og man må sige, at enevælden i forbindelse med de nødvendige personalereduk-

tioner viste sig fra sin mest tiltalende paternalistiske side. Ikke alene modtog de afskedigede (eller måske snarere fritstillede) deres fulde løn, indtil de døde eller fik anden ansættelse, men de modtog desuden et vederlag for de frynsegoder, de hidtil havde nydt.

Et karakteristisk træk ved Harald Jørgensens skildring af overhofmarskallernes embedsførelse er den rent administrative synsvinkel, han anlægger. Politik eksisterer kun som en ekstern faktor, hvis resultater tages ad notam, næsten som en moderne departement- eller kontorchef registrerer skiftende ministre og regeringer. I 1791 tog f.eks. overhofmarskal Chr. Fr. Numsen, der havde en baggrund i civiladministrationen, sin afsked i frustration over den manglende finansielle opbakning til hans omstrukturering af pagetjenesten og en række større anlægsarbejder i Søndermarken. De ikke-ceremonielle dele af embedet blev overtaget af W.T. Wegener, der samtidig var chef for Landkadetakademiet. Han stod Carl af Hessen nær og havde i øvrigt et godt forhold til kronprinsen. Wegener nægtede at overtage den af Numsen oparbejdede gæld (21.309 rd.), og selv om Finanskollegiet modsatte sig det, besluttede kongen, at beløbet i sin helhed skulle refunderes omgående! Harald Jørgensens konklusion på dette handlingsforløb er, at man »altså på højeste sted har foretrukket en gang for alle finansielt at få ryddet op efter den afgåede hofmarskal«. Den historie kunne også fortælles ganske anderledes politisk som en beretning om kongegunst og bureaukratiske magtkampe, men den slags falder uden for Harald Jørgensens synsvinkel.

Den snævert administrationshistoriske synsvinkel må også være grunden til, at fremstillingen er solidt funderet på arkivalier fra hofmarskallatets embedsarkiv og den centrale finansforvaltning, mens andre kilder som f.eks. memoirlitteratur eller diplomatindberetninger kun i meget begrænset grad er inddraget. Ligeledes er henvisningerne til sekundærlitteraturen overordentlig sparsomme. Det er selvfølgelig et legitimt valg, når man har sat sig for at dække hvide pletter på forvaltningshistoriens landkort. På den anden side ville en henvisning f.eks. til Nils G. Bartholdys arbejde om livet på det første Christiansborg have ledt læseren hen til lodig og lettilgængelig litteratur, der på afgørende punkter supplerer Harald Jørgensens skildring (»Paradeslottets hverdag«, i Kristian Hvidt, Svend Ellehøj & Otto Norn, red.: *Christiansborg slot 1*, 1975, s. 315-380).

Skønt stilen altid er flydende og klar, er den fyldige skildring til tider anstrengende i sin detaljerigdom og stræben efter fuldstændighed. Så er der vederkvælgelse at hente i de mange velvalgte illustrationer i farve og sort-hvid, der er gengivet i en fremragende kvalitet, og som indbyder til dvælende betragtning. Bogens typogra-

fiske udstyr gør i det hele taget Poul Kristensens Forlag den sædvanlige ære.

Til sidst et lille suk. Forfatteren indskriver sit værk i den nordiske administrationshistoriske tradition, og det er vel også årsagen til, at bogen ikke er forsynet med en sammenfatning på et af de europæiske hovedsprog. Spørgsmålet er, om han dermed ikke har sat for snævre grænser både for sin undersøgelse og for sin læserskare. I de seneste årtier er der nemlig på europæisk plan opstået en fornyet interesse for hofkultur i bred forstand. I England stiftedes for godt et år siden et selskab for hofhistorie, på kontinentet er Versailles centrum for en løst forbundet gruppe historikere og museumsfolk med interesse for hoffernes materielle kultur, og i en årrække har en gruppe europæiske og amerikanske forskere under betegnelsen *Majestas* holdt konferencer om fyrster, konger og kejsere, og hvad deraf følger. Kort sagt: Et pust fra den store verden ville have givet bogen vingefang.

Sebastian Olden-Jørgensen

Ingeborg Christmas-Møller og Gorm Bruun Hansen (red.): Himmelev sogns historie. Roskilde Museums Forlag 1995. 287 s., 225,- kr.

Det er en bog, som jeg har ventet på med spænding i flere år. Boende ikke så langt væk har jeg i længere tid hørt om Himmelev-Veddelev Lokalhistoriske Gruppens arbejde (den startede i 1986). Studerende ved RUC har arbejdet med områdets historie, og selve gruppen er en blanding af akademikere og lokale, så der har været gode muligheder for et godt resultat. Hertil kommer, at udgivelsen har ikke mindre end 21 forskellige tilskudgivere, spændende fra privatpersoner og fonde til solide virksomheder og Roskilde kommune. Når særlig jeg har ventet med spænding, hænger det også sammen med mit virke som lokalhistorisk konsulent for DLF, hvor jeg af og til kommer i forbindelse med folk, som vil skrive sognets historie. Netop i de seneste år har man flere steder taget sognehistorien op som gruppe- eller studiekredsarbejde, og her kunne denne bog blive en inspirationskilde. Derfor vil denne anmeldelse være mere kritisk og diskuterende, end hvis det havde været en »almindelig« sognehistorie.

Jeg vil starte med at slå fast, at på mange måder er det en smuk og gedigen bog. Det første, som slår én, er det professionelle layout. Forsiden er en perle med en meget flot gengivelse af bygaden kort efter århundredskiftet. Fotografier, kort og tegninger er godt gengivet.

I alt er der i bogen 19 artikler skrevet af syv forfattere. Opdelingen er delvis kronologisk, del-

vis tematisk. Der indledes med den geologiske historie (22 sider), herefter kommer oldtiden (14 sider), middelalderen, som går til 1700 (18 sider) – heri dog medregnet kirken, hvor beskrivelsen går op til nutiden). 1700-tallet får 41 sider fordelt med 12 sider til »mennesker og skæbner i 1700-tallet« (på trods af titlen kun fra anden halvdel af 1700-tallet) og 29 sider til udskiftningen.

Sognets historie efter 1800 er nærmest beskrevet tematisk: »gamle gårde, huse og deres beboere« (29 sider), »håndværkere, torvekoner, ammer og ...« (12 sider), »fjordfiskeri« (11 sider), »det religiøse liv« (13 sider), »Roskilde Adelige Jomfrukloster« (6 sider), »skoleliv« (18 sider), »kulturlivet« (10 sider), »sociale og sundhedsmæssige forhold« (14 sider), »det politiske liv« (10 sider), »besættelsestiden« (10 sider), »Risøen og RISØ« (10 sider), »fra landsby til forstad« (15 sider).

Denne opdeling giver en række læseværdige artikler. Til gengæld har redaktionen ikke været opmærksom på de problemer, denne opdeling bevirker. Selv om der indimellem i artiklerne er mindre overblik over træk af sognet på bestemte tidspunkter, er savnet af et generelt overblik over sognet efter 1800 meget stort. En lige så beklagelig virkning af opdelingen er, at det nittende århundrede forsvinder. Selv hvis man med god vilje tæller hver enkelt reference op i alle artikler i bogen, bliver der højst 19 sider til århundredet – eller lidt mindre end til Veddelevs udskiftning og udflytning i 1797.

En nærmere gennemgang af artiklerne skal ikke komme her. De er yderst solide og giver derved bogen en stor kvalitet. Såvel emnerne som deres indhold er meget traditionelle. Man skal heller ikke lade sig narre af, at flere af artikeltitlerne indeholder ordet »liv«. Det religiøse liv er primært en skildring af præster, skoleliv af bygninger og lærere, det kulturelle liv af institutioner, navnlig højskolen. Især det sidste er interessant, for andetsteds (side 161) nævnes det, højskolen aldrig blev en integreret del af sognet. Roses bør dog, at der er gjort så meget ud af byudviklingen. Egentlig kan det undre, at så god en forbindelse til frodige steder som RUC og Roskilde Museum ikke har givet mere inspiration.

Til sognehistorier hører overvejelser om afgrænsningen. Er et sogn primært de mennesker, der bor i området, eller er det primært det som er/sker inden for området? I denne bog vælger man f.eks. at gå meget ind på geologien og på Roskilde Højskole, selv om den sidste havde meget ringe betydning for stedet. Til gengæld har man kun to sider om foreningslivet, for hvis andelsmejeriet, brugsforeningen, foredragsforeningen, eller hvad man nu deltog i, lå uden for Himmelev sogns grænse, er det uinteressant. For de fleste kunne det da være spændende, hvem man orienterede sig imod – købstadens borgere i Roskilde eller landboerne i de andre sogne? Horison-

ten standser ved sognegrænsen, og det svækker beskrivelsen.

En anden afgrænsning er til allerede trykte værker eller artikler. Hvis det hele skal med, svulmer værket op, men til gengæld har læseren måske ikke de andre værker ved hånden. Her varierer balancen noget. F.eks. er det geologiske afsnit alt for stort, især når det kun i ringe omfang sættes i relation til bebyggelse og landskabsudnyttelse. Det lykkes til gengæld fint i afsnittet om kirkebygningen.

Det kan godt være svært at være redaktør, når man skal redigere i et produkt fra en professor og i tre historiespecialer. Men hvis man ikke redigerer eller i det hele taget råder bod på skævheden i vægningen af de forskellige emner, eventuelt ved at skrive det manglende selv, så får man et noget skævt billede af et sogns historie. Desuden kommer bogen til at virke mere som en artikelsamling om et sogn end som en sognehistorie. De større sammenhænge og menneskene forsvinder.

Umiddelbart gik mine forventninger på noget i retning af de to sognehistorier, jeg sætter højest, Hylke sogn (anmeldt i *Fortid og Nutid* 1982, s. 360) og Naur sogn (anmeldt i *Fortid og Nutid* 1993, s. 91-92). En sammenligning er på et enkelt punkt uretfærdig, for mens de to jyske dækker henholdsvis ét århundrede og tre århundreder, dækker Himmelev sogn 2½ mio. år, så man kan vel ikke forlange så meget på grund af pladsen. I alle tilfælde er der tale om folk med tilknytning til det akademiske miljø. Men hvor en gruppe og to redaktører har stået for Himmelev, har der været én eller to forfattere på de jyske værker. Da gruppearbejde som sagt nok vil optræde i flere sognehistorier, vil jeg godt nævne nogle træk, man kan se ved sammenligning mellem Himmelev sogn og de to andre værker.

I modsætning til Himmelev sogn er de jyske bøger præget af klarere helhedssyn, der går igennem emnevalg og beskrivelse. I Hylke sogn er det bl.a. kønsroller og holdninger, i Naur er det igen holdninger samt slægtens betydning over for individet. Det giver en større sammenhæng i bogen.

I de to jyske bøger optræder undertiden de samme personer i flere forskellige situationer, i Naur sogn har man yderligere udbygget dette ved at skrive små levnedsløb til illustration af skæbner. Herved opnår man at kunne demonstrere sammenhænge, som ellers er svære at få med. Lige så vigtigt er det nok, at læseren derved føler at komme meget tættere på menneskene. Dette problem kan en nok så dygtig redaktør næppe løse, for det kræver ofte, at man ved læsning af en ellers ikke så interessant kilde pludselig får en kobling til en anden oplysning, og det kan kun den enkelte forfatter fange.

Så selv om det kan være en stor fordel med fagfolk, der kan deres kram inden for deres eget

område, er det ikke sikkert, det opvejer de helheder og sammenhænge, som kan fanges og udtrykkes gennem enkeltpersoners arbejde. Det er i hvert fald ikke lykkedes her.

Peter Korsgaard

»*Skiønne Efterretninger*«. *Provst Bøghs Beskrivelse af Kerteminde og Bjerger Herred 1770. Redigeret af Birgit Bjerre Jensen*. Udgivet af Landbohistorisk Selskab i samarbejde med Kerteminde Museum 1996. 323 s.

Provst Bøghs beskrivelse af Kertemindeegnen falder smukt ind i traditionen. Indsamlinger af beskrivelser af topografisk og lignende karakter startede i 1700-tallet; i 1743 begyndte Danske Kancelli, få år efter indsamlede Erik Pontoppidan til Danske Atlas. Tilsvarende var det ikke ualmindeligt, at præster styrkede deres karrieremuligheder ved at beskrive deres egn ud fra en historisk-antikvarisk-topografisk synsvinkel. Også i sit emnevalg afspejler Bøgh i høj grad sin samtid.

Efter en indledning falder beskrivelsen i fire dele: Bjerger herred i almindelighed (37 tryksider), Kerteminde i særdeleshed (154), Drigstrup sogn i særdeleshed (12) og jubellærere (17). Således er beskrivelsen af købstaden Kerteminde langt den vægtigste. Her udvides teksten, så den også omfatter byens historie, institutioner, havn, fiskeri m.m. Ellers er det gennemgående i beskrivelsen personskildringerne.

Provst Bøgh er en meget flittig iagttager, og han bygger sin beskrivelse ikke alene på en række skriftlige kilder, men i særdeleshed på mundtlige. Det synes, som om han har gjort en ret gennemgående indsamling. Ligeledes har han været bevidst om, hvor stor en kildemæssig værdi hans enkelte oplysninger har haft.

Bortset fra personalia er købstadsbeskrivelsen i høj grad præget af en skildring af de forskellige årsager til Kertemindes tilbagegang i 1600- og 1700-tallet. Den skyldes efter Bøghs mening, dels at Kerteminde blev ødelagt under hollændernes kampe med svenskerne 1659, dels Odense Fjords uddybning i slutningen af 1600-tallet. Mens Kerteminde tidligere havde været ladeplads for Odense, blev denne rolle nu overtaget af Stige, som tillige gjorde indhug i Kertemindes opland. At danske købstæder generelt stod i stampe i disse år, var nok svært for Bøgh at se.

Den overvejende del af købstadsbeskrivelsen (såvel som af de øvrige dele) er bygget op omkring skildringer af enkeltpersoner, fortrinsvis embedsmænd og det højere borgerskab. Skildringerne er ret brede og indeholder større gennemgange af familieforhold og karriereforløb samt en

hel del løst og fast. I disse skildringer ligger en stor skat begravet, for mellem de mange slægtsoplysninger gives et indblik i dagligdagen i en mindre købstad og i de holdninger og opfattelser, indbyggerne havde. Hvis man skal dømmes efter beskrivelsen – både direkte og indirekte – spillede slægten en meget stor rolle. Hvad der bidrager til værdien, er at mange af oplysningerne ikke vil kunne fås i de kilder, vi normalt vil kunne råde over. Denne beskrivelse af købstadens univers i 1770 må sættes højt.

Slægtsforskeren, hvis denne ellers er så heldig at have en ane i Kerteminde i denne periode, vil her kunne få mange oplysninger, som ikke kan findes andetsteds, dels i teksten, dels i det meget omfattende noteapparat.

I flere henseender er bogen forbilledligt udstyret. Forrest er en fyldig præsentation af provst Bøgghs livsforløb, af topografiske beskrivelser af Danmark i almindelighed og af Bjerge herred i særdeleshed. Hertil kommer en redegørelse for manuskriptets historie og udgivelsesprincipperne. Bagest findes registre og et meget stort og grundigt noteapparat, som tildels skyldes lokalhistorikeren Vilhelm Woll. Enkelte dele kan diskuteres. Bl.a. er det ærgerligt, at stedregisteret kun omfatter Bjerge herred (inklusive Kerteminde). Hvis det havde været fuldstændigt, kunne man bedre have fået et indtryk af Kertemindes relationer med omverdenen. Således fik jeg ved gennemlæsningen et indtryk af, at Kalundborg optrådte relativt ofte, og det kunne være interessant at få det be- eller afkræftet (af en eller anden grund optræder Kalundborg i stedregisteret, selv om det jo ikke ligger i Bjerge herred – men kun én gang). Et fuldstændigt register ville have været til glæde for købstadshistorikere uden for Bjerge herred. Umiddelbart virker det også hæmmende for læsningen, at den originale sideinddeling optræder i teksten (ligesom registerhenvisningerne ikke referer til tryksiden, men til manuskriptens – hvilket meget hæmmer opslag). Der er nu ikke tale om en middelalder-tekst.

Alt i alt en beskrivelse af værdi for købstadshistorikere. At den er udgivet af Landbohistorisk Selskab, skal man ikke lade sig forvirre af. Det er godt, at den er blevet udgivet.

Peter Korsgaard

Peder Hansen Resen: Atlas Danicus, Vestsjællands købstæder, udg. Henrik Hertig, Odense Universitetsforlag 1996. 119 s. + 10 plancher, 150 kr.

Beretningen om Peder Hansen Resens Atlas Danicus hører så absolut til de mest brogede og dramatiske i dansk boghistorie. Resen brugte mere

end tyve år på at indsamle og bearbejde oplysninger om det danske riges topografi og historie, og det resulterede i 30 håndskrevne bind i storfolio. Vartov-præsten Johan Brunsmann påtog sig at forkorte værket, og hans 7 bind forelå i 1687. Men da Resens enke ikke havde penge til en udgivelse, blev det besluttet at lade teologen Chresten Aarslev gennemføre endnu en forkortelse – til 3 bind. Heller ikke denne udgave blev trykt, men den blev opstillet i Universitetsbiblioteket ligesom Resens og Brunsmanns arbejder. Ved den store brand i 1728 gik næsten hele originalværket tabt sammen med en stor del af Brunsmanns version. Derimod overlevede Aarslevs udgave og en studenterafskrift fra 1720'erne. Ved at sammenstykke det bevarede materiale udarbejdede Laurids de Thurah i midten af 1700-tallet et nyt 7-bindsværk, og det indgår i dag i Kgl. Biblioteks håndskriftsamling under betegnelsen Uldall 186 fol. I-VIII. Ligesom originalmanuskriptet er Thurahs fremstilling skrevet på latin.

En stor del af Resens Danmarksskildring blev oversat og udgivet i 1920'erne og 30'erne. Henrik Hertig er gået videre i samme spor, og nærværende bog – der handler om købstæderne inden for grænserne af det nuværende Vestsjællands amt samt Antvorskov og Dragsholm slot – er den fjerde fra hans hånd. Nu er det kun beskrivelserne af København og Island, der venter på at blive udgivet.

Der er stor forskel på de enkelte bybeskrivelser. I bogen om Vestsjælland beslaglægges Sorø og Ringsted hhv. 22 og 11 tekstsider, mens Holbæk, Nykøbing, Kalundborg, Korsør og Skælskør hver især må nøjes med 1½-2½ side. Det skyldes, at Resen (eller måske snarere efterfølgerne) fortrinsvis har interesseret sig for de markante kirker og betydningsfulde institutioner. Således får læseren en såre detaljeret beskrivelse af de berømte gravsteder i Ringsted og Sorø kirker, ligesom der er lange lister over abbederne ved Sorø kloster og professorerne ved akademiet. For flere af byerne er der også en relativt fyldig redegørelse for købstadsprivilegierne. Desuden omtales byernes beliggenhed, baggrunden for deres navne, særlige historiske begivenheder samt markedsdatoerne. Derimod står der kun lidt om købstædernes økonomiske tilstand og om livet i byerne, og de pågældende beskrivelser er holdt i generelle vendinger. For den lokalhistorisk interesserede læser, der er fortrolig med de vestsjællandske købstadsmonografier og de gængse opslagsværker, er der derfor ikke meget nyt at hente i denne bog.

Men Hertig bør krediteres for sit omhyggelige arbejde. Han redegør præcist for kildegrundlaget (herunder uoverensstemmelser mellem de forskellige manuskripter), og det fyldige noteapparat indeholder mange bemærkninger af sproglig art og uddybende forklaringer om personer, loka-

liteter og begreber. Endelig giver Hertig en række eksempler på, hvordan Resens Atlas er blevet udnyttet i ældre litteratur.

Bogen er forsynet med flere tegninger af våbenskjolde og kopier af manuskriptsider, og bagi er der prospekter over de relevante byer. Men desværre er kildegengivelsen meget dårlig; flere steder er det faktisk umuligt at læse gadernes og bygningernes numre. Der findes en fuldt tilfredsstillende gengivelse af de samme prospekter i Ib Rønne Kejlbo, udg.: *Peder Hansen Resen Atlas Danicus 1677*, 1974.

Jørgen Mikkelsen

Landgraf Carl von Hessen 1744-1836. Statthalter in den Herzogtümern Schleswig und Holstein. Eine Ausstellung in Landesarchiv Schleswig-Holstein. Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs nr. 47, Schleswig 1996. 215 s.

Denne publikation er blevet til for at markere 250-året for statholderen i hertugdømmerne prins Carl af Hessens fødsel. Resultatet er blevet et flot og interessant katalog over udstillingen i Landesarchiv Schleswig-Holstein, der belyser »stemninger og tilstande« i hertugdømmerne i helstatens gyldne periode, før de nationale modsætninger fra 1840'erne sprængte det gamle dansk-tyske statslige fællesskab, som statholderen Carl af Hessen stod som den selvfølkelige exponent for.

Carl af Hessen var hertugdømmernes statholder i den lange periode 1767-1836. Han var fra sin barndom så at sige adopteret af den danske kongefamilie, blev i 1766 formælet med Christian 7.s yndlingsøster Louise og levede siden som hertugdømmernes administrative topfigur en fyrstelig tilværelse på Gottorp slot, i Slesvig by og på landstedet Louisenlund i nærheden af den slesvigske residensby indtil sin død 1836.

Det katalog, som introducerer udstillingen, søger at belyse personen og hans interesseområder på kulturhistorisk baggrund. Vi kommer ganske vidt omkring i denne følsomme og romantiske periodes højsæson. Der ligger således et stort forskningsarbejde bag tekstoplysninger til de udstillede genstande, som alsidigt illustrerer kulturen omkring periodens slesvigske hoffliv og dets hovedperson.

Kataloget (udstillingen) er emneopdelt. Det giver først en sammenfattende karakteristik af Carl (ved Jens Ahler, s. 9-15), dernæst bl.a. en skildring af statholderskabet som institution (ved Reimer Witt, lederen af Landesarchiv Schleswig-Holstein, s. 78-81), af Carl som officer

(han deltog bl.a. i den kortvarige krig mod Sverige 1788) og som teatermæcen i Slesvig, hvis hofteater indtil 1807 takket være Carl indtog en fremtrædende position i samtidens tyske kulturliv.

Andre illustrerede artikler i kataloget behandler udformningen af haveanlægget ved Louisenlund, Carls filantropiske og religiøse interesser, hans erhvervspolitiske tiltag m.m.

Næppe nogen vil påstå, at Carl af Hessen som personlighed var noget særlig fremragende. Han gik udviklingsmæssigt tidligt i stå, som J. Ahler skriver. Men han så at sige absorberede nogle ledende åndelige tendenser i tiden – fra det religiøse til det sværmeriske og rent ud fantastiske. Som humanist og overbevist kristen i det udgående 18. århundrede engagerede han sig særdeles aktivt i frimureriet – en af de efter min mening mest interessante artikler handler om »Carl von Hessen als Freimaurer« (ved Gerd Vaagt, s. 167-172). Her kommer vi nok Carl på nærmeste hold som individ. Men det mystiske og fantastiske havde også sit tag i ham, hvad A.E. Hohenstein belyser i sit afsnit om »Carl von Hessen und seine Alchimie« (s. 177-181).

Politisk spillede han aldrig en ledende rolle, og oprettelsen af den slesvig-holstenske provinsialregering 1834 betød forvaltningsmæssigt en de-tronisering af den gamle statholder, hvis kompetence blev kraftigt beskåret ved denne administrative omlægning. Men forud lå jo en mere end 60-årig periode, hvor alt af betydning i hertugdømmerne passerede statholderskabet, og Reimer Witts afsnit om tiden 1767-1834 skærper appetitten på nye dyberegående undersøgelser inden for denne periode af helstatens administrationshistorie.

Som ganske ung mand indtog Carl en position ved det danske hof i svogeren Christian 7.s første regeringsår, som var præget af personlige magtkampe og politisk ustabilitet (1766-1767). Mest som redskab for andre i det komplicerede politiske spil, som den unge mand næppe har kunnet overskue, og som ret hurtigt resulterede i hans – ærefulde – forvisning til Slesvig. Men i årene i København forud for tronskiftet 1766 levede han åbenbart en lykkelig drenge- og ungdomstilværelse under kærligt tilsyn fra kongefamiliens ældre medlemmer, bl.a. Frederik 5. Det virker måske lidt påfaldende på baggrund af vor 'viden' om den fem år yngre kronprins Christians tilværelse ved samme hof. Men det er næppe muligt at komme bag om memoirelitteraturen vedrørende disse forhold.

Hans Kargaard Thomsen

Preben Etwil: Teknologi og innovation i det landbrugsindustrielle kompleks 1900-1940. Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie, Publikation nr. 23, Akademisk Forlag 1993. 176 s.

På denne bogs smudsomslag ses en principskitse visende et difussionsbatteri. Dette maskineri brugtes ved sukkerfabrikation, og indførtes i Danmark i det 20. århundredes første tiår. Heri kombineres roevask, snitning og udvinding af sukkersaft. Det gik sin sejrsgang landet over, og først med H. Brüniche-Olsens kontinuerlige difussionsapparat, der introduceredes fra midten af 1950'erne, tilførtes denne del af sukkerproduktionsprocessen banebrydende ny teknologi.

På samme omslag kan man læse bogens titel, som lover den forventningsfulde læser et studie af teknologi og innovation i det landbrugsindustrielle kompleks 1900-1940. Den tekniske tegning og den knudrede tekst er en hård kombination, og det kan være svært at afgøre, hvad der er mest kompliceret at forstå: Tegningen af diffusionsbatteriet eller den lange titel.

Bogens forfatter er cand.polit. og var i perioden 1985-1986 ansat som forskningsstipendiat på projektet *Industriens vækst og vilkår. Dansk industris historie efter 1870*, der er finansieret af Statens Humanistiske Forskningsråd og Carlsbergfondet. Til projektet er knyttet en kreds af seniorforskere, der primært forestår udarbejdelsen af det store oversigtsværk *Dansk Industri efter 1870* i seks – måske syv – bind. Derudover har der været tilknyttet nogle yngre forskere til at belyse en række udvalgte emner inden for projektets område, og til den sidstnævnte gruppe hører Preben Etwil.

I forordet loves en teoretisk og empirisk analyse af procesudviklingen inden for to grene af det danske agro-industrielle kompleks i perioden fra århundredskiftet til anden verdenskrig, med hovedvægten lagt på mejerivirksomheden og sukkerindustrien. Forfatteren oplyser ligeledes, at det er målet at sammenkæde den økonomiske videnskab med den historiske. Et på én gang sympatisk og ambitiøst projekt, men man forstår af samme forord, at Etwil og hans faglige vejleder, fil.dr. Carl-Axel Nilsson, ikke altid har været enige om projektets metode og de fremsatte konklusioner.

Hvis man tager titlen på ordet, må man forvente, at analysen af den teknologiske udvikling inden for de to store industrialiserede grene af det danske landbrug indtager broderparten af bogens reelt 148 sider. Det er imidlertid ikke tilfældet. Forfatterens introduktion fylder godt 87 sider, hvorunder forskellige teoretiske opfattelser af indkomstdannelse, teknologiudvikling

og økonomisk vækst gennemgås: Den klassiske, den marxistiske, den neoklassiske og den keynesianske teoretiske skole. Hertil er knyttet et omfattende appendix, hvor en række grafiske fortolkninger af teknologi og beskæftigelse inden for rammerne af de makroøkonomiske modeller præsenteres.

Det er for meget. Den historiske analyse fylder således knap 50 sider, når der ses bort fra de forskellige grafer og tabeller. Det er også synd, for det er nok de færreste af bogens læsere, der når hertil. Til gengæld belønnes man, hvis man er blandt dem, som holder ud. I bogens fjerde og næstsidste kapitel præsenteres læseren for en sober og ofte tankevækkende gennemgang af produktudviklingen mellem 1900-1940.

Forfatteren leverer et overblik over produktionen af smør, mælkeprodukter og mælkekonserves samt forskellige osteproduktioner og viser, at smørret er det bærende og dominerende produkt i hele perioden. Under overskriften procesudvikling gennemgås derefter en række af de mest væsentlige teknologier, som for eksempel centrifugen, kærneælteren og kølemaskinen samt flaskebehandlingsmaskinen.

I det sidste kapitel tages der fat på sukkerfabrikationens vilkår i samme periode. En produktion der med sine mange store enheder og relativt stærke geografiske koncentration skiller sig markant ud fra mejerisektoren med dens mange andelsbaserede og små enheder. Forfatteren giver desuden læseren en instruktiv introduktion til procesarbejdsgangen i fremstillingen af rå-sukkeret og den efterfølgende raffinering til konsumsukker.

Det er ikke nogen nem bog, og den er som allerede antydnet ikke for begyndere. Måske ville den have vundet flere læsere, hvis forfatteren havde valgt at præsentere sine historiske undersøgelser først for derefter at introducere sine teoretiske og metodiske overvejelser. Desuden kunne man have ønsket sig mere end den enlige illustration, som vises på forsiden, og som gentages i selve fremstillingen. Det må da være muligt at finde billeder fra 'det landbrugsindustrielle kompleks', og hvorfor må læseren ikke se nogle karakteristiske fabriks- og produktionsanlæg, for ikke at tale om de behandlede teknologier som for eksempel smørcentrifugen, kærneælteren, kølemaskinen og flaskebehandlingsanlægget?

Til bogen hører et engelsk summary, en selektiv litteraturliste og et register. Den er desuden forsynet med et omfattende noteapparat, som gør det muligt at følge forfatterens ræsonnementer og brug af kilder. Det viser samtidig, at han har været vidt omkring. Det tjener forfatteren til megen ære, men efter gennemlæsningen er man alligevel nysgerrig efter at vide, hvilke af de metodiske overvejelser og hvilke af konklusionerne Etwil og hans vejleder var uenige om.

Frank Allan Rasmussen

Gitte Kjær: Livet på kirkegården. Forlaget Strandberg, 1996. 88 s., 125 kr.

Det har længe været almindeligt at påstå, at danskerne har det svært med døden, at danskerne er bange for døden. Hvorvidt det er rigtigt eller ej for den enkelte, er vanskeligt at bedømme, men i alt fald afspejles en eventuel modvilje ikke i en mangel på beskæftigelse med døden og dens ritualer.

Der er de sidste ti år kommet et væld af bøger og artikler, som omhandler dødens og begravelsens historie, gravmindernes udformning og meget andet. Hvad angår netop kirkegården, er initiativerne i disse år mangfoldige. I Dansk Kulturhistorisk Museumsforening er nedsat en gruppe, som særligt beskæftiger sig med gravminderne og forvaltningen af loven af 1986 om registrering af gravminder på folkekirkenes kirkegårde. På Arkitektskolen i Århus indbydes dette efterår til seminar om kirkegårdene, på Center for Kulturforskning ved Aarhus Universitet påbegyndes dette efterår et forskningsprogram med titlen 'Følelsernes modernisering 1750-1900'. Her står Johan Fjord Jensen for et delprojekt med titlen 'Følelsernes rum. Kirkegårdskulturer historisk og geografisk'. Niels Peter Stillings bog *Eftermæler* om de københavnske kirkegårde står foran udgivelse på Nyt Nordisk Forlag. Og endelig er det årligt tilbagevendende initiativ 'Bygningskulturens Dag' i år helliget 'Troens Huse – Dødens haver'.

Midt i alle disse aktiviteter bliver det klart, at vi, som forlaget Strandberg skriver bag på Gitte Kjærs bog, mangler en samlet fremstilling af kirkegårdens historie. Og måske har forlaget kalkuleret med, at bogen kunne sælges netop midt i alle disse ovennævnte initiativer. Noget kunne tyde på det, for forfatteren eller forlaget har haft alt for meget hastværk.

Det er vanskeligt at finde rundt i bogen, fordi den lider af mangel på overskrifter – og især da på dækkende overskrifter – samt på afsnitsinddelinger. F.eks. befinder omtalen af jødiske begravelser og katolikkernes afdeling på Assistens Kirkegård i København sig under overskriften 'Herrnhuternes kirkegård'. Litteraturlisten er ikke ensartet udformet, bl.a. mangler der nogle steder sidetalsangivelser for en artikel i et større værk, et andet sted er der byttet om på en bogs titel og undertitel. Noterne bærer stærkt præg af ikke at være checket en næstsidste gang, og heller ikke de er ens i deres udformning.

Værket kaldes i forlagets omtale for rigt illustreret, hvilket er noget af en overdrivelse, når der er 27 sort-hvide illustrationer i en bog på 83 sider. Heraf er de 14 små og strækker sig kun over den ene af sidens to spalter. I øvrigt er mange af billederne vist før, undtagen de 14, der er taget af forfatteren. Billedsiden bidrager således ikke med

meget nyt til belysning af emnet. Billedteksternes oplysninger varierer en del. Når illustrationen er taget fra en tryksag angives det, hvorimod det kun i ét tilfælde oplyses, hvor de i bogen anvendte og affotograferede billeder hører hjemme, eller hvor fotoet er lånt. Og i det ene tilfælde er oplysningen fejlagtig, nemlig under gengivelsen af Wenzel Tornøes billede fra Horsens Klosterkirkegård. Her står anført: foto Horsens Kunstmuseum. Hvis andre senere får brug for at låne billedet, kan det oplyses, at fotografiet, som er anvendt i bogen, stammer fra Horsens Museum, hvor billedet også hænger, og hvortil Gitte Kjær da også har tilbageleveret det lånte foto.

Manglerne ved alle disse udenværker ville slet ikke være værd at nævne, hvis indholdet af bogen var godt, informativt og velgennemtænkt i forhold til de intentioner og forbehold, som forfatteren selv opridses i sit forord, nemlig at hun har skrevet *noget som jeg vil kalde en mosaik mere end en historisk fremstilling*. Nu ved de fleste nok, at en mosaik er noget af det allersværeste at lave. Alle smådelene skal i fællesskab danne netop det billede, som skaberen eller kunstneren har for sit indre øje, og det hele skal fremstå som en helhed for beskueren. Bogen her udgør ikke en sådan helhed, men består alene af en masse enkeltstående oplysninger, som flagerer i øst og vest. Teksten skæmmes af så mange sproglige uklarheder, at flere passager bogen igennem er svært forståelige. Et enkelt eksempel lyder: *Stenene på gravene er udtryk for de efterlades mulighed for at bevare gravstederne*. Herudover er der mange udsagn, som står uformidlet og uigeneskrevet. Et udsagn som: *Efterhånden som etagebyggeri gjorde det besværligt at håndtere hister i trappeopgange, fremskyndes begravelsen så meget som muligt*, fremkalder mange spørgsmål hos nærværende læser, som ikke får dem besvaret i noget underbygget argument. Måske har vi blot her en af bogens mange kluntede sætninger.

Det er, som om bogen er sammensat af uddrag af en række andre bøger og artikler, som forfatteren tilfældigvis har læst og nu bringer videre uden at have sorteret informationerne i forhold til netop denne bogs budskab og indhold. Det er nok også derfor, at bogen bliver så fuld af fejl og modsigelser. Mange oplysninger mangler lige den sidste overvejelse eller bearbejdning for at blive brugbare og interessante for læseren.

Det kunne bl.a. være fint at få oplyst, om dette eller hint fænomen var almindeligt eller usædvanligt. Traditionen med at bære eller 'gå' kisten ned i den helt udgravede grav (i stedet for at sænke den ned i et hul) omtales. Og det nævnes, at malerinden Alhed Larsen blev begravet således på Kerteminde kirkegård i 1927. Her ville det være interessant for læseren at få at vide, hvorvidt dette var en sædvane for en bestemt gruppe mennesker, om der var nogen kronolo-

gisk begrænsning i denne begravelsesskik, om det var specielt ærefuldt, og såmænd også hvad det betød af praktisk jordarbejde at begrave mennesker på denne måde. Imidlertid får læseren ikke denne information og står således tilbage med en helt tilfældig oplysning. På samme måde gøres der i bogen rede for indskrifter på nogle gravsten, sat over medlemmer af Indre Mission, men ikke hvad der var karakteristisk for gravsten, sat over andre kirkelige bevægelses medlemmer. Her kunne en gennemgang af gravskrifter over grundtvigske afdøde være brugt til sammenligning, hvilket ville have bragt interessante forskelle for dagen.

Konklusionen bliver, at denne publikation ikke udgør nogen mosaik, men snarere består af små, ofte usammenhængende fragmenter, samt at vi stadig mangler en samlet fremstilling af den danske kirkegårds historie og af livet på kirkegården.

Bodil Møller Knudsen

Per Boje og Hans Chr. Johansen: En Iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss. Odense Universitetsforlag 1994. 287 s., 125 kr.

Der er inden for det sidste tiår blevet skrevet og udgivet en lang række bøger, hvor danske virksomheder, viljestærke initiativtagere og ukuelige iværksættere har været i fokus. Det er positivt. Industri-, teknologi- og virksomhedshistorie er nogle af de uundværlige brikker i det komplicerede Danmarkshistoriske puslespil. Desværre kniber det til tider med det faglige niveau. Det kommer især til udtryk i de rendyrkede »bestillingsarbejder«, rekvireret til brug i forbindelse med virksomhedsjubilæer eller runde fødselsdage. Her har seriøsiteten trange kår. Det er den negative side af sagen.

Denne brik er skåret som en kombination af en virksomhedshistorie og en iværksætterbiografi, og den spændende forestilling udspiller sig i landlige omgivelser på Als med Mads Clausen og hans virksomhed Danfoss i de to altdominerende hovedroller.

Historien om Mads Clausen og hans virke har alle de ingredienser, der kræves til en god drejebog. Clausen fødtes i 1905 i Elsmark på Als og var allerede som barn interesseret i teknik og mekanik. Efter den obligatoriske skolegang brød han med landbomiljøet og gik i lære som finmekaniker på en maskinfabrik i Sønderborg, hvilket førte ham videre til et studium ved Odense Maskinbygningsteknikum. I 1927 kunne han forlade Odense med et eksamensbevis i lommen som ingeniør i maskinteknik.

Efter korte ansættelser hos bl.a. Silkeborg Ma-

skinfabrik, Thomas B. Thrige i Odense og Brødrene Gram i Vojens startede han sin egen virksomhed i et værelse på forældrenes gård på Nordals. Han kaldte virksomheden for Dansk Køleautomatik- og Apparatfabrik, men valgte kort tid efter krigen at omdøbe den nu blomstrende virksomhed til det mere mundrette Danfoss. Mads Clausen stod som personlig indehaver af denne virksomhed indtil 1961, hvor man af skattemæssige årsager omdannede den til et aktieselskab. Clausen selv fortsatte som formand for selskabets bestyrelse indtil sin død i 1966. På dette tidspunkt var Danfoss blevet en af Danmarks betydeligste virksomheder og en koncern med afdelinger spredt ud over hele verden. En virksomhed, der fra ganske få medarbejdere i 1930'erne gik til at have over 500 ansatte i 1960, og som kun ti år senere kunne byde velkommen til medarbejder nummer 7000.

Det er samtidig en historie, der strider mod, hvad der normalt doceres i lærebøger i kultur- og bygeografi, især med hensyn til emnerne virksomhedslokalisering og egnsudvikling. I standardværkerne vil man lede forgæves efter eksempler på en investor, der ville være rede til at satse sin kapital på et virksomhedsprojekt placeret på en flad mark i et traditionelt landbrugsområde, langt fra teknologisk innovative centre, uden den fornødne infrastruktur, fjernt fra potentielle markeder og uden store byer med den nødvendige arbejdskraftreserve. Men ingen regler uden undtagelser. Mads Clausen havde viljen og det nødvendige talent på det rette tidspunkt.

Det er altså også en historie om en egn under udvikling fra bondeland til industricentrum. Mads Clausen og Danfoss kom på godt og ondt til at sætte deres umiskendelige præg på hele egnen. Der kom en voldsom tilflytning, og Clausen måtte bidrage til nyt boligbyggeri, skoler og institutioner, veje og havneanlæg, ligesom han skænkede betydelige beløb til fritids- og kulturelle aktiviteter.

I sit virke var Clausen præget af en stærk tro på sine ideer, og han fulgte dem til døren med kraft og dynamik. Som leder gik han selv forrest og havde en særegen evne – og han hørte ikke til dem, der ruttede med lønningerne – til at holde på sine medarbejdere.

De to erfarne forfattere Per Boje og Hans Chr. Johansen har valgt at dele opgaven imellem sig. Boje skriver således bogens første halvdel, som kronologisk går frem til 1960'erne. Derefter tager Johansen over og fører Clausen og virksomhedens historie op til engang i 1970'erne. Her har Boje trukket det længste strå. For det første er det den mest spændende del af virksomhedens historie, for det andet har forfatteren kunnet støtte sig til et af Mads Clausen publiceret erindringsmanuskript. Det rokker imidlertid ikke ved selve fremstillingen, som er både sober og godt fortalt.

Johansens halvdel er i langt højere grad baseret på avisstof, årsrapporter, regnskaber og statistik. Personerne glider i baggrunden, og scenen indtages af teknologi, udviklingsarbejder, ejernalyser, investeringer og internationaliseringsstrategier. Det er naturligvis relevant, men det mangler kød og blod.

Man savner også en række aspekter. Hvordan forløb de arbejdskonflikter, der trods alt var, hvad med kampen om magten efter »Kongens« død, og hvad med det intrikate sam- og modspil med amt og kommune? Hvem styrede udviklingen på Als – borgmester og råd eller »Kong Mads«?

Forfatternes forskellige temperament spejles også i billedvalget og i de tilhørende tekster. Hos Boje får læseren lange og informative tekster, og af hans godt 40 illustrationer er alle fotos eller billeder. Hos Johansen er teksterne knappe, og over halvdelen af hans illustrationer leveres i form af diagrammer og planer. Men læseren får

også mange informationer. De fleste kender historien om virksomhedens radiatorventiler og køleteknologi, men hvem vidste for eksempel, at Danfoss havde en produktion af tegneborde, strygejern og mejetærskere, og at virksomheden en overgang var beskæftiget med køb og salg af flyvemaskiner?

Mads Clausen har fået sin historie, og virksomheden endnu et redskab i sin meget bevidste markedsføring. En fortælling om en iværksætter og hans imponerende livsværk, og på trods af de fremsatte kritikpunkter føjer denne virksomhedshistorie sig til rækken af seriøse studier udgivet af Odense Universitetsforlag. Men når der nu er tale om et skrift af denne art, udgivet med støtte fra en af Danmarks største og mest professionelle virksomheder, kunne man så ikke have fundet midler til et bedre layout og et lidt mere smagfuldt og holdbart omslag?

Frank Allan Rasmussen

Dansk Historisk Fællesråds Repræsentantskabsmøde den 14. september 1996 på Middelfart Feriecenter

1. Valg af dirigent

Redaktør *Herluf Nielsen*, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, blev på styrelsens forslag valgt til dirigent.

2. Forretningsordenen

Dirigenten konstaterede mødets rettidige indkaldelse. Derefter godkendtes forretningsordenen. Til referent udpegedes *Gunnar Jakobsen*, Told- og Skat-tehistorisk Selskab (sekretær i DHF's styrelse). *Jørgen Mikkelsen*, Arkivforeningen og 1066, og *Charlotte S.H. Jensen*, Landsarkivet for Sjælland, valgtes til stemmetællere.

3. Nye medlemmer

Som nye medlemmer godkendtes Gas-historisk Selskab, Købstadsmuseet »Den Gamle By« og Kvindehistorisk Samling ved Statsbiblioteket.

4. Beretning

Da DHF holder sine årsmøder i fast turnus med de tre tilknyttede landsor-ganisationer, varierer styrelsesårets længde som regel. 1995 fandt årsmø-det sted i tilknytning til DLF's årsmø-de i april. I år er SLA årsmødepartner

i september. Det forløbne styrelsesår er således på hele 16 måneder.

Styrelse, sekretariat og bogekspedition

Efter årsmødet 1995 konstituerede DHF's styrelse sig med *Grethe Ilsøe* som formand, *Morten Mortensen* som næstformand, *Gunnar Jakobsen* som sekretær og *Peter Korsgaard* som kasserer. I styrelsesåret har to af landsor-ganisationerne fået ny formand og dermed ny repræsentant i DHF's styrelse. Således har *Ulla Nørskov* afløst *Birgit Flemming Larsen* for SSF, og *Erik Helmer Pedersen* har afløst *Tor-mod Hessel* for DLF.

DHF er repræsenteret i Dansk Lo-kalbibliografisk Udvalg og i bestyrelsen for Foreningen af Kulturtidsskrif-ter.

DHF's sekretariatsvirksomhed har ligget i Landsarkivet for Sjælland, mens bogføringen er foretaget af et professionelt regnskabsfirma.

Bogekspeditionen er omlagt i styrelsesåret og varetages nu i fællesskab med Kildeskriftselskabet og Det kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Hi-storie fra *Rigsdagsgården 9 - 1218 Kbh. K - tlf. og fax: 33 14 34 14.*

Tilskud

Til DHF's drift er modtaget tilskud fra Kulturministeriets tips- og lottomidler

i 1995-96. Desværre har Kulturministeriet samtidig med den seneste bevillingsskrivelse meddelt sin beslutning om at aftrappe tilskuddet til DHF over 2 år, således at 1997 bliver sidste år, hvor DHF modtager tilskud af disse midler. Kulturministeriet oplyser, at baggrunden for beslutningen er nødvendige besparelser i kulturbudgettet, begrundet i en generel finanspolitisk stramning.

Til udgivelse af Fortid og Nutid har DHF 1995-96 modtaget tilskud fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets tidsskriftstøtteudvalg.

DHF takker Kulturministerium og Forskningsråd for disse strengt nødvendige tilskud og håber, at der vil kunne findes en mulighed for, at DHF også efter 1997 kan opnå driftstøtte.

Kultur- og fagpolitisk virksomhed

DHF's 78-sider store katalog *Historie til salg* med ca. 1.000 bogtilbud fra DHF's medlemmer udkom i et oplag på 10.000 i 1995. Det er i stort antal fremsendt gratis til folkebiblioteker, arkiver, museer og universitetsinstitutter til videre distribution.

DHF deltog i BogForum '95 med egen stand. 33 af DHF's medlemmer gik med på standen, og der blev udstillet 105 titler. Flere DHF-medlemmer benyttede muligheden for at lancere »messetilbud« på 25 kr. pr. bog og fik et godt salg. Standen var velindrettet og velfungerende, ikke mindst takket være de medlemsrepræsentanter, der havde meldt sig som frivillige standvagter. Det store læs blev dog trukket af Tommy P. Christensen, som DHF havde engageret som messeansvarlig konsulent, i samarbejde med Gunnar Jakobsen og Peter Korsgaard. DHF's styrelse har efterfølgende evalueret arrangementet og besluttet også at deltage i BogForum '96. Forberedelserne er igangsat.

Kort- og Matrikelstyrelsen har med

virkning fra 23. august 1996 opsagt den af DHF i 1985 erhvervede generelle tilladelse for sine medlemmer til reproduktion og udgivelse af kortmateriale fra det tidligere Geodætisk Institut. Kort- og Matrikelstyrelsen tilbyder at skræddersy en ny generel tilladelse efter DHF's ønsker/behov samt at beregne vederlaget, som skal betales for den fremtidige brug af Kort- og Matrikelstyrelsens kortprodukter. Da en generel reproduktionstilladelse er af stor betydning for mange DHF-medlemmer, har DHF's styrelse skriftligt tilkendegivet Kort- og Matrikelstyrelsen, at man snarest vil gå i gang med at undersøge medlemmernes behov og på denne baggrund formulere et konkret forhandlingsoplæg. Samtidig har DHF's styrelse under de givne omstændigheder anmodet om, at den generelle tilladelse fra 1985 forlænges, indtil den kan blive afløst af en ny tilladelse, forventelig 1. januar 1997. Kort- og Matrikelstyrelsen har telefonisk givet den ønskede henstand.

Konference- og mødevirksomhed

DHF har set det som sin opgave at afholde en konference i 1997, hvor den danske lokalhistoriske forskerverden og -tradition konfronteres med de aktuelle tendenser inden for forskningen i det øvrige Europa for herigennem at inspirere det danske forskningsmiljø. DHF's styrelse har derfor nedsat en arbejdsgruppe bestående af Inge Bundsgaard (fmd.), John T. Lauridsen og Morten Mortensen til at forberede en sådan konference, bl.a. ved at indkredse de overordnede temaer og problemstillinger, etablere kontakt til relevante forskere i ind- og udland, udarbejde konferenceprogram og undersøge muligheder for økonomisk støtte m.m. Som led i det konferenceforberedende arbejde deltager John T. Lauridsen som DHF's repræsentant i sommerens byhistoriske konference i Budapest.

Publikationsvirksomhed

FORTID OG NUTID

Fortid og Nutid er udkommet med sine 4 hæfter i 1995, selvom lukningen af AiO-Tryk skabte forsinkelser. I 1996 har der været redaktionelle tidsproblemer i forbindelse med færdiggørelsen af hæfte 1. Redaktører er *Inge Bundsgaard* og *Michael H. Gelting*. Redaktionsudvalget består af *Tommy P. Christensen*, *Karl-Erik Frandsen*, *Tor-mod Hessel*, *Peter Korsgaard* (fmd.) og *Jørgen Thomsen*. Et index til årgangene 1914-95 er under udarbejdelse.

HÅNDBØGER

I 1995 har DHF udsendt *Niels H. Frandsens* bog *Dansegilde og mordbrand. Vejledning om retsbetjentarkiver*. Den er på 198 sider, har ca. 50 illustrationer, er forsynet med juridisk ordliste, oversigt over retskilder og udførligt index. Prisen er 148 kr. Bogen imødekommer tydeligvis et behov hos mange arkivbrugere og sælger godt.

BAUER FOR WINDOWS

DHF har truffet aftale med stud.sci.ent. *Morten Olsen* om eneret til at distribuere hans program *Kosmosoft Kalender*, der er baseret på DHFs bestseller: *R.W.Bauers Kalender for Aarene 601 til 2200 efter Christi Fødsel*. Den elektroniske udgave ligger nu færdigredigeret og gennemprøvet. *Gunner Lind* og *Karl-Erik Frandsen* har udført testningsarbejdet og repræsenteret DHF ved forhandlingerne. DHF har udsendt subscriptionsfolder og demonstrerer programmet dels på årsmødet, dels på BogForum '96.

SCANNING OG CD-ROM

DHF har nedsat et udvalg bestående af *Tommy P. Christensen*, *Gunner Lind* (fmd.), *Poul Steen* og *Mogens Thøgersen*. På grundlag af udvalgets indstilling har DHF's styrelse besluttet at satse på genudgivelser af trykte opslags-

værker, som dels kan være svære at skaffe, dels vil kunne udnyttes bedre med nye søgemuligheder på maskine. Som første prioritet undersøges nu mulighederne for en elektronisk udgave af *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, der tillige inkluderer leksikondelen af *Håndbog for danske lokalhistorikere*. Budgettet for en samlet elektronisk udgave af begge værker anslås til ca. 45.000 kr. med et oplag på 500. Som anden prioritet satses på en udgave, *Danske Levedsløb på CD-ROM*, baseret på stater og andet copyright-frit materiale. Udgaven må etableres gradvis. Som version 1 vil en udgave af Mellemløbet Danmarks Danmark være velegnet. Her er de tekniske problemer mindst, og det vil være muligt at lave en sammenhængende udgave med bred appel og en passende klar afgrænsning. Der bør således i løbet af det næste par år afsættes ca. 5.000 kr. til et pilotprojekt. Endelig som tredje prioritet overvejes en udgave, *Danske Gårde på CD-ROM*, der skal være en samling af de mange værker om gårde og andre ejendomme.

Der arbejdes fortsat på at arrangere en workshop for DHF's medlemmer omkring scanning og CD-ROM.

Som det fremgår har styrelsesåret været præget af store formidlingsopgaver, af planlæggende udvalgsarbejde og af konkret problemløsning. Og så er det året, hvor DHF har taget et første skridt ind i den nye tekniske verden.

I den efterfølgende drøftelse af beretningen understregedes nødvendigheden af at opnå en acceptabel reproduktionsaftale med Kort- og Matrikelstyrelsen og at få den distribueret til medlemmerne. Der ytrede endvidere ønske om, at DHF tilsvarende skulle gå ind i problematikken om anvendelse af fotografier efter den nye ophavsretslov. M.h.t. scanning og CD-ROM blev det foreslået at man udgav *Trap Danmark* 5. udg. samt *Trap Hertugdømmet Sles-*

vig og Hans Worsøes *Slægtsforskning i Sønderjylland*. Hertil kunne oplyses, at sidstnævnte står foran en genoptrykning, og at Kildeskriftselskabet fortsat har et oplag af sit genoptryk af Trap Hertugdømmet Slesvig. Det blev understreget, at et af de væsentligste problemer ved genudgivelse af værker på CD-ROM er at finde en værtsinstitution, der kan understøtte og organisere arbejdet. Der fremkom forslag om at udsende *Historie til salg* på internettet og opfordring til at følge katalogudgivelsen op. Endelig henstilledes det til medlemmerne at slutte op om bogmessen. Da DHF's udgifter til bogmessen er forholdsvis store, vil en deltagelse på fremtidige bogmesser være afhængig af medlemmernes opbakning.

Efter denne drøftelse godkendtes beretningen

5. Regnskab

Kassereren forelagde og kommenterede regnskabet, der efter rettelse af en skrivefejl godkendtes uden bemærkninger.

6. Indkomne forslag

Der forelå intet til dette dagsordenspunkt.

7. Budget og kontingent

Kassereren forelagde budgetforslag for 1996, der blev vedtaget uden bemærkninger. Kontingentet fastsattes uændret.

8. Valg

Peter Korsgaard, Matrikelarkivet, genvalgte. Nyvalgt blev *Birgit Løgstrup*,

Rigsarkivet, i stedet for *Grethe Ilsøe*, der ikke genopstillede. Som suppleant nyvalgte *Thomas Bloch Ravn*, Købstadsmuseet »Den Gamle By«, idet *Annette Hoff* ikke genopstillede.

9. Godkendelse af revisor

Det blev godkendt, at Revisionsfirmaet *Langkilde Larsen A/S*, statsautoriserede revisorer, fortsætter som revisorer for DHF i det kommende styrelsesår.

10. Eventuelt

Under dette punkt rettede *Peter Korsgaard* på styrelsens vegne først en tak til *Annette Hoff* for den tid, hun havde deltaget i styrelsesarbejdet, og understregede, at det ikke mindst var hendes personlige erfaring med dokument-scanning og brugen heraf i sin forskning, der havde inspireret styrelsen til at gå ind i overvejelserne om udgivelser på CD-ROM. Derefter takkede han *Grethe Ilsøe* for godt dagsværk, initiativ og samarbejde i DHF's styrelse siden 1990. Han nævnte en række DHF-tiltag, der var gennemført i hendes formandstid: arkivlovhøringen, konferencerne om de historiske tidsskrifter og om arkiverne og brugerne, færdiggørelsen af *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk* samt redaktion og udsendelse af tidsskriftfortegnelsen *ajour* og af *Historie til salg*. Personligt ønskede Peter Korsgaard specielt at takke for det vellykkede samarbejde omkring redaktionen af *Dansegilde og mordbrand*. *Grethe Ilsøe* kvitterede med at understrege, at DHF's styrelse i den forløbne tid til fulde havde levet op til fællesrådsideen: at være og operere som et team, og at det er glædeligt at konstatere, at vi i dag har et rimeligt velfungerende DHF med mange bolde i luften og opgaver, der skal løses.

Meddelelser

Dirigenten afsluttede herefter repræsentantskabsmødet, og *Grethe Ilsøe* takkede derpå dirigent og medlemmer for et godt og inspirerende møde.

Herluf Nielsen
dirigent

Gunnar Jakobsen
referent

På sit efterfølgende møde konstituerede styrelsen sig med *Birgit Løgstrup* som formand, *Ulla Nørskov* som næstformand, *Gunnar Jakobsen* som sekretær og *Peter Korsgaard* som kasserer.

Dansk Historisk Fællesråd
Resultatopgørelse for året 1.1-31.12.1995

	Regnskab 1995	Budget 1995	Regnskab 1994
<i>DHF Styrelsen</i>			
Indtægter	87.950	80.000	105.450
Udgifter:			
Møder m.v.	-40.042	-30.000	-16.044
Anvendt hensættelse til mødeudgifter	+10.000		
Aktiviteter	-87.110	-65.000	-4.344
Tilbageført hensættelse til spil om landet i ældre tid	+5.000		-5.000
Administration incl. software og printer	-56.950	-50.000	-44.061
<i>DHF Styrelsen i alt</i>	-81.152	-65.000	36.001
<i>Fortid og Nutid</i>			
Indtægter	206.979	220.000	211.752
Udgifter:			
Trykning og distribution	-205.078	-200.000	-207.011
Andre omkostninger	-30.710	-50.000	-24.271
Tilbageført hensættelse til honorarudgift ...	+20.000		
<i>Fortid og Nutid i alt</i>	-8.809	-30.000	-19.530
<i>Boglageret</i>			
Salg	116.319	130.000	58.405
Udgifter:			
Omkostninger	-14.733	-5.000	-10.398
Udgivelser	-32.920	-180.000	-49.627
Tilbageført rest trykudgifter til »Dansegilde og mordbrand«	+25.000		-25.000
<i>Boglageret i alt</i>	93.666	-55.000	-26.620
<i>Resultat af ordinær drift</i>	3.705	-150.000	-10.149
<i>Finansielle indtægter og udgifter</i>	40.606	44.000	42.155
<i>Debitor mellemværende:</i>			
Tilbageført hensættelse pr. 1.1.1994			11.641
Indgået på tidligere afskrevne fordringer/tab	566		-2.206
<i>Samlet resultat at overføre til næste år</i>	44.877	-106.000	41.441

Balance pr. 31.12.1995

31.12.1994

Aktiver*Likvider:*

Lokalkasse formand	1.037	1.990
Lokalkasse Fortid og Nutid	-21	2.384
»Frimærkekasse«	2.000	0
Unibank	87.207	120.809
Girobank	180.908	85.538
Obligationer nom. kr. 611.000	604.457	606.456
(Kursværdi kr. 620.145)		
		<hr/>
	875.588	817.177
		<hr/>

Debitorer

Abonnenter, Fortid og Nutid	4.491	185
Bogsalgstilgodehavende	14.963	4.430
Tilgodehavende for indlæg og bogmesse	11.050	0
Momsmellemværende	-193	23.415
Forskningsrådene	0	25.000
Tilgodehavende obligationsrenter	8.050	11.370
		<hr/>
	38.361	64.400
		<hr/>

<i>Inventar</i> (ikke værdiansat)	0	0
(DHF ejer edb-anlæg og programmer anskaffet til brug for Fortid og Nutid i 1993 og 1995 og printer til brug for kasserer i 1995)		
		<hr/>

Aktiver i alt	913.949	881.577
		<hr/>

Balance pr. 31.12.1995

31.12.1994

Passiver*Egenkapital*

Driftskapital, primo	591.051		549.609
Årets driftsresultat	44.877		41.441
		635.928	591.050

Hensættelser

Fremtidige aktiviteter – primo	30.000		30.000
Mødeudgifter – primo	0		10.000
Hensat til spil om landet i ældre tid – primo	0	30.000	5.000
Nyudgivelser primo		98.269	98.269
		128.269	143.269

Kreditorer

Skyldige omkostninger	129.752		82.258
DKO resthonorarer	20.000		20.000
Honorarer i øvrigt – primo	0		20.000
Afsat til rest trykudgifter »Retsbetjentarkiver«	0		25.000
		149.752	147.258

Passiver i alt		913.949	881.577
---------------------------------	--	----------------	----------------

København, den 22. august 1995

Holbæk, den 22. august 1995

Grethe Ilsøe
formand

Peter Korsgaard
kasserer

Revisionspåtegning

Vi har revideret det af styrelsen aflagte årsregnskab for 1995 for Dank Historisk Fællesråd.

Den udførte revision

Vi har i overensstemmelse med almindelig anerkendte revisionsprincipper tilrettelagt og udført revisionen med henblik på at opnå en begrundet overbevisning om, at årsregnskabet er uden væsentlige fejl eller mangler. Under revisionen har vi ud fra en vurdering af væsentlighed og risiko efterprøvet grundlaget og dokumentationen for de i årsregnskabet anførte beløb og

øvrige oplysninger. Vi har herunder taget stilling til den af styrelsen valgte regnskabspraksis og de udøvede regnskabsmæssige skøn samt vurderet, om årsregnskabets informationer som helhed er fyldestgørende.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er vor opfattelse, at årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens krav til regnskabsaflæggelsen og at det giver et retvisende billede af fællesrådets aktiver og passiver, økonomisk stilling samt resultat.

Århus, den 23. august 1996

Revisionsfirmaet Langkilde Larsen A/S

Klavs Klercke Rasmussen
statsautoriseret revisor

Tove Glud Rasmussen
registreret revisor

Dansk Historisk Fællesråd
Budgetforslag for 1996
DHF Styrelsen

Indtægter		55.000
Udgifter:		
Årsmøde:		20.000
Stryrelses- og udvalgmøder		7.000
Bogmesse		
indtægt	10.000	
udgift	40.000	30.000
Administration, diverse		28.000
<hr/>		
<i>DHF Styrelsen i alt</i>		-30.000

Fortid og Nutid

Indtægter		190.000
Udgifter:		
Trykning og distribution		170.000
Andre omkostninger		30.000
<hr/>		
<i>Fortid og Nutid i alt</i>		-10.000

Boglageret

Salg		115.000
Udgifter		25.000
Kosmosoft Kaldender (Bauer)		20.000
<hr/>		
<i>Boglageret i alt</i>		70.000

Resultatet af ordinær drift 30.000

Finansielle indtægter og udgifter 35.000

Samlet resultat at overføre 65.000

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd

Af DHFs mange udgivelser kan følgende endnu leveres:

Håndbogsserien:

Dansegilde og mordbrand. Vejledning om retsbetjentarkiver. Af *N.H. Frandsen*. Kr. 148.

Danske indskrifter. Af *Anders Bæksted*. Kr. 30.

Heraldik og historie. Af *Knud Prange*. Kr. 40.

Historisk kartografi. Af *Ib Kejlbo*. Kr. 30.

Identifikation af anonyme våbenskjolde. Af *Sven Tito Achen*. Kr. 30.

Kronologi. Af *Herluf Nielsen*. Kr. 30.

Personnavne i Danmark II: Middelalderen. Af *Kristian Hald*. Kr. 30.

Genoptryk:

Calender for årene 601 til 2200. Kr. 138.

Andre bøger:

Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589-1969. Af *Sven Tito Achen* og *Ole Rostock*. Kr. 40.

Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Af *Frank Jørgensen* og *Morten Westrup*. Kr. 75.

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II. Red. *Erik Alstrup* og *Poul Erik Olsen*. Kr. 750.

Historie og Lokalsamfund. En håndbog i formidling. Red. *Søren Ehlers*. Kr. 75.

Alle priser er incl. moms 25 %, men excl. forsendelse. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk Historisk Fællesråd og DHFs øvrige medlemmer.

Bøgerne og *Fortid og Nutid* kan bestilles ved henvendelse til Dansk Historisk Fællesråds bogekspedition v/ Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16, fredag kl. 8-10).

Indhold

Kim Furdal: Det kommunale vejvæsen i Haderslev amt	97	»Skiønne Efterretninger«. Provst Bøgghs Beskrivelse af Kerteminde og Bjerge Herred 1770. Red. Birgit Bjerre Jensen (Peter Korsgaard).....	161
Erik Helmer Pedersen: Danske husmænd i den politisk korrekte Danmarkshistorie	129	Peder Hansen Resen: Atlas Danicus, Vestsjællands købstæder, udg. Henrik Hertig (Jørgen Mikkelsen).....	162
Debat		Landgraf Carl von Hessen 1744-1836. Statthalter in den Herzogtümern Schleswig und Holstein (Hans Kargaard Thomsen).....	163
Birgit Løgstrup: Giesegaard midt i verden	150	Preben Etwil: Teknologi og innovation i det landbrugsindustrielle kompleks 1900-1940 (Frank Allan Rasmussen).....	164
Anmeldelser		Gitte Kjær: Livet på kirkegården (Bodil Møller Knudsen)	165
Niels Petersen og Helle Blomquist: Sundhed * Byråkrati * Politik (Gerda Bonderup)	157	Per Boje og Hans Chr. Johansen: En Iværksætter: Historien om Mads Clausen og Danfoss (Frank Allan Rasmussen).....	166
Poul Erik Pedersen: Signalering til søs. Flagsignalering i den danske orlogsflåde i perioden 1720-1800 (Erik Gøbel).....	158	Meddelelser	
Harald Jørgensen. Fra Christiansborg til Amalienborg. En begivenhedsrig periode i dansk hofforvaltnings historie 1784-1808 (Sebastian Olden-Jørgensen).....	158	DHF's repræsentantskabsmøde den 14. september 1996	168
Ingeborg Christmas-Møller og Gorm Bruun Hansen (red.): Himmelev sogns historie (Peter Korsgaard).....	160	DHF's regnskab 1995.....	173
		DHF's budget 1996.....	177

Forsiden: Det sociale budskab i H.A. Brendekildes maleri »Udslidt« fra 1889 er ikke til at tage fejl af. Foto Fyns Stifts Kunstmuseum. Se Erik Helmer Pedersens artikel i dette nummer. (Øverst t.v.: Chr. Dalsgaard: En barselskone indledes i kirken. Foto Hans Petersen, Statens Museum for Kunst. Se hefte 1).